Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының
Тыва республика комитединиң,
Тыва АССР-ниң Дээди
Совединиң болгаш Министрлер
Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
октябрь
11
четверг
№ 232 (14432)
1925 чыдан үнедилеттинге
Өскүс 3 кап.

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының Төп Комитединиң Пленумунуң дугайында

ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

1990 чылдың октябрь 9-та СЭКП ТК-ның Пленумунга чуртта байдал болгаш экономиканы рынок харылзааларынче шилчидери-биле холбаштыр СЭКП-ниң сорулгаларының дугайында айтырыгны чугаалажыры уламчылаан.

Санал бергеннер: В. Т. Чуйков — Полтава районнуң орук септелге-тудуг участогунуң дашчызы, Украин ССР, А. А. Пригарин—ССРЭ-ниң Күш-ажыл болгаш социал айтыыглар талазы-биле күрүне комитединиң Бүгү-эвилелдиң күш-ажылды организастаарының талазы-биле эртем төвүнүң директору, С. А. Осминин — партияның Киров обкомунуң бирги секретары, Х. А. Ахмедов — Туркмен ССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы, С. В. Колпаков — ССРЭ-ниң металлургия министри, А. В. Бузгалин — Москваның М. В. Ломоносов аттыг күрүне университединиң экономика факультединиң политэкономия кафедразының доцентизи, Э.-А. А. Силлари — Эстониянның Компартиязының ТК-зының бирги секратары, Ю. И. Мкртумян — Ереванның күрүне университединиң кафедра эргелекчизи, А. А. Поморов—партияның Томск обкомунуң бирги секретары, И. Хаеев — Таджик ССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы.

Пленумга тургускан редакция комиссиязының өмүнээзинден СЭКП ТК-ның секретары А. С. Дзасохов чүве чугаалаан.

Чугаалашкан айтырыг талазы-биле доктаалды, киирген санал-оналдарны, чугаалажып көрүүшкүнну бүгү талалыг сайгарып көргенинин соонда, хүлээп алган. «СЭКП Төп Комитединиң комиссияларының дугайында» болгаш «СЭКП-ниң норматив-методиктиг документилериниң дугайында» доктаалдарны Пленум база хүлээп алган.

Пленумнуң түннелинде СЭКП ТК-ның Чингине секретары М. С. Горбачев чүве чугаалаан.

Пленум оон-биле бодунуң ажылын дооскан.

СЭКП ТК-НЫҢ ПЛЕНУМУНГА САНАЛДАР

Ажылдың баштайгы хүнүнде, октябрь 8-те Пленум партияның XXVIII съездизиниң соонда эрткен үеде СЭКП ТК-ның Секретариадының ажылының дугайында СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, секретары **А. С. Дзасоховтуң** информациязын дыңнаан.

Партияның XXVIII съездизиниң ажылы доозулганындан бээр чүс безин четпес хонуктар эрткен деп, ТК-ның секретары чугаалаан. Съезд соондагы үе ниитилелди чаартырының айтырыгларына харыны дилээриниң бачым үези апарган. Ажыл-агый чорудулгазында нарын түүлдер, хереглел рыногунда байдал, националдар аразының харылзааларында тургустунган берге түүлдер болгаш өске-даа хөй-хөй айтырыглар партияның ажыл-чорудулгазының күженишкин негээр байдалдар-биле чергелештир организас-политиктиг ажылды күштелдирери негеп турар, ол дугайын Михаил Сергеевич Горбачевтуң бо эртенги чугаазында кирген партияга, Төп Комитеттің кежигүннеринге кыйгырыынга база илереп турду.

Эвилелдешкен республикаларның компартияларының калбак төлээлелгези кирген ТК-ның чаа Политбюрозу партия политиказында үр хуусаалыг ужур-дузалыг улуг хемчээлдиг угланыышкыннарны ажылдап кылырыынче кирген. Политбюрога ылавылап ажылдап кылып турган ындыг айтырыгларга хамыктың мурнунда СЭКП-ниң чаа Программазының төлевилели-биле ажылды, бүгү чадаларның улус депутаттарының Советтеринге партия бөлүктериниң ажылчорудулгазының, ажылының хевирлерин, методтарын, рынок экономиказынче шилчилге үезинде политиктиг хандырылганы хамаарыштырын болур ийик.

Бо болгаш еске-даа стратегиг айтырыгларны чугаалажып тура, бистер съездиниң шиитпирлерин күүседири дээш демисел хамыктың мурнунда коллективтиг чорук-биле болгаш оон-биле чергелештир партийжи удуртукчуларның бедик албан-дужаалында кирип турар амгы үедеги кижи бүрүзүнүң, бүгү кижилерниң хуу харыысалгазы-биле хандыртынар дээрзин барымдаалап турар бис. Политбюронуң чоокта чаа болган хуралынга ол бодал чидиг дискуссияны болдурган.

Ажыл-агыйжы-эргелеп башкарылга албан-хүлээлелерни улус Советтериниче дамчыдып тура, СЭКП совет улустуң эрге-ажыктарынга дүгжүп турар социал-экономиктиг дээштиг политиканы ажылдап кылырынга киржилгези дээш харыысалганы бодундан чайлатпайн турар. Партия организацияларының чугула сорулгазы — Эвилелдиң чаа керээзин тургузарынга үре-түннелдиг киржири. Ынчангаш бо ажылга ТК-ның, Политбюронуң болгаш Секретариаттың чогумчалыг ролюн, ниитизи-биле партияга болгаш партия организацияларынга интернационалчы хүн бүрүүн ажыл-херектериниң, ылаңгыя бистиң амыдыралывыска бүзүрел болгаш ёзулуг партийжи эштежилге тергиндээн турарының бадыткалы чугула болуп турар.

Бо талазы-биле ажылга чаа арга-хевирлер дилээшкиннерине байыр чедирер апаар. Чижээ, партия, харын-даа Советтер удуртукчуларының девискээрлер деңнелинге ужуражылгалар эрттирер арга-хевирни тургузары, ол чорук партия ажылдакчыларының боттарынга безин башкаланчак, быдаргай чоруктан чайлаарынга чедирер.

Ындыг арга-хевир чурттуң Закавказье, Ортаакы Азия, Поволжье, Урал чоогу дээн ышкаш өске-даа улуг-улуг девискээрлерингe хамаарыштыр чогумчалыг болур ийик.

Партийжи ажылдың организас-политиктиг хандырылгазын хүн бүрүде боттандырар хүлээлгелиг ТК-ның Секретариадының чаа составы XXVIII съездиниң чидиг шүүмчүлелдиг негелдерини барымдаалап турган, бодунуң ажыл-чорудулгазын экижидип алырын оралдажып турар. ТК-ның Секретариадының кичээнгейниң төвүнде — амгы политиканың айтырыглары, түс черниң партия организацияларынга медээлер, Советтер-биле кады ажылдажылганың арга-ларын дилээри.

Секретариаттың ажылының чамдык түүлдеринге доктаарын чөпшээреп көрүнер. Он бир секретарь удуртукчу, тодаргайлаарга, ажылдың түс-түс угланыышкынарының дүүштүрүүкүлери болуп турар. Секретариат хуралын неделя санында эрттирип турар. Чугаалажып турар айтырыгларның утказынче бүгү талалыг болгаш ылаптыг ханылап киреери эргежок чугула дээрзин билип турар. Ынчалзадаа ону үргүлчү чогумчалыг кылып турар дээри болдунмас дээрзин ажыы-биле чугаалаар херек. Ындыг эскиттер, чижээ, дүжүт ажаалдазын доозар болгаш солуннар болгаш журналдар чагыдылгазының кампаниязын эрттирер, СЭКП ТК-ның кежигүнериниң хамаатыларны хүлээп алырын турумчудар, удуртукчу кадрларның билиин бедидерин калбартыр болгаш төөгү-революсчу, ылаңгыя ленинчи салгалды камгалаар дээн ышкаш айтырыгларга ол илерээн. Бистің хөй националдыг ниитилеливисте культураның кижизидикчи хүлээлгезин деткиринче болгаш ону «коммерцияжыдылгадан» камгалаарынче угланган ТК-ның Секретариадының инициативазын эки деп хүлээп алган.

Ол идеялар чогаадыкчы интеллигенцияның сураглыг төлээлекчилери-биле Михаил Сергеевич Горбачевтың эң үре-түннелдиг ужуражылгалар эрттирер арга-хевирни тургузары, ол чорук партия ажылдакчыларының боттарынга безин башкаланчак, быдаргай чоруктан чайлаарынга чедирер.

Ындыг арга-хевир чурттуң парлалга органнары безин кайгап турар апарган.

Чоокку айларда Секретариаттың кол планнары чүү болуп турарыл? Ол дээрге хамыктың мурнунда, чаа рынок харылзааларынче шилчилге программазынга партийжи хандырылга, Эвилел керээзин ажылдап кылырының бүгү үе-чадаларынче кичээнгейдир, ол дээрге СЭКП-ниң эртем төптериниң ажыл-чорудулгазын сайзырадгайжыдарының айтыыглары, бистің кол солунувус «Правданың» амгы болгаш келир үедеги айтыырларын бүгү талалыг чугаалажып көөрүдүр. Ол дээрге чаа политиктиг күштер болгаш шимчээшкиннер-биле СЭКП-ниң диалогун болгаш харылзаазын тургузары-дыр, ол дээрге Ростов, Нижегород областарының, Алтай крайның партия организацияларының дуржулгазын өөренири болгаш чугаалажыры-дыр. Ол дээрге, съездиниң резолюцияларын күүседир талазы-биле калбак ажыл, адак соонда, кем-керек үүлгедиишкинин болдурбазынга болгаш корум-чурумну тударынга коммунистерни болгаш партия организацияларын мобилизастаары-дыр.

Партия өөредилгезиниң болгаш массалыг пропаганданың системазын үндезини-биле эде тургузарының эргежок чугулазын ТК-ның Секретариады барымдаалап турар. Партийжи массаларның ниитилел-политиктиг медерелин XXVIII съездиниң программныг документилеринге дүүштүр принципалдыг чаазы-биле биткен турарын бадыткап тургузарынче ол угланган турар ужурлуг. Хөй чүс чылдарның төөгүзүнүң база рынок харылзааларының дугайында амгы үеде канчаар билип турарының талазы-биле очерктерни, бөлүк лекцияларны, өөрениринге ажыглаар түүлдерни ажылдап кылыр болгаш парлаар талазы-биле даалгаларны берген. Ол ышкаш бистің хөй националдыг күрүневистің тургустунган төөгүзүн, бистің күрүневисти тургускан улустарның аразында эп-сеткил харылзааларын болгаш оларның патриотчузун, амгы үениң улуг күрүнелерниң бирээзинге хамааржыр хамааты чоргааралын боттуг чырыдарын база негеп турар.

Бистің эртем төптеривис, хамыктың мурнунда Ниитилел эртемнериниң академиязы, Марксизм-ленинизм институту, Ниитилел эртемнериниң институту партия мурнунга улуг өреліг, олардан, ылаңгыя партия ажылдакчыларының эрге-хоойлу болгаш парламент культуразының, социологияның, социал камгалал болгаш өске-даа айтырыгларының талазы-биле чогумчалыг ажылдап кылыышкынарны манап турар бис. Чаа Секретариаттың ажылы үениң негелдезинге, оон амгы үедеги шапкын темпизинге дүгжүп турар деп кым-даа бадыткаарын оралдашпайн турар. Ол черле ындыг эвес. Бистер ниитилелдиң ангыаңгы бөлүктериниң, ылаңгыя аныяктарның болгаш комсомолдуң үези келген айтырыгларын чедир сайгарып шыдавайн турар бис.

БАЛКЭ ТК-ның удуртулгазы-биле дугуржулга ёзугаар чоокку хүннерде комсомол активи-биле ужуражылга болуруун силерге дыңнадып тур бис. Чаа ТК-ның болгаш оон Секретариадының ажыл-чорудулгазын шүүмүүлекчи ёзу-биле сайгарбышаан, эрткен чылларда көскүү-биле кошкаан партияның төп болгаш черчерде организацияларның харылзааларын катап тургузарын бүрүн чедип ап шыдаваанывысты миннир ужурлуг бис. Чагырып дужаар методтан боттуг демократияже болгаш политиктиг бодалдарның хөй талалыг байдалдарынче шилчилгени ТК үре-түннелдиг кылдыр башкарып шыдаваан. Партийжи кадрларның хөй кезии, оон иштинде чаа соңгуканнар политиктиг ажылды сургаал аргазы-биле чорудары муң катап нарын дээрзин чаа билип каан. Партияның төп аппарадын кызыраарын көскүү-биле чедип алзывыссадаа, агым аайы-биле эштиринге болгаш үстүнден айтыышкын манаарынга чаңыккан бистің эштеривистің сагыш-сеткилинге кеску өскерилгелер болдуруп шыдаваанывысты база миннир ужурлуг бис. Партияның кадрлары ындыг хөөнүг болур болза хоржок. Олар дыка хоралыг. Бүгү чаданын партийжи удуртукчуларындан болгаш партия кежигүннериниң билдилиг болгаш принципиалдыг чорук, инициатива болгаш харыысалга негеттинип турар бо үеде угаан-бодалдың догейленчек чоруу канчап-даа таарышпас.

Партияның чамдык ажылдакчыларының талазындан ажылдап шыдавас эвес, а партияны чаартырының нарын чорудулгаларын хүлээп алыксавас чоруу-биле моон соңгаар эптешпес ужурлуг бис.

Чамдык республикаларда, крайларда болгаш областарда, хөй-хөй хоорайларда болгаш районнар төптеринге амгы үеде аңгы-аңгы чылдагааннардан дыка хөй албан-дужаалдар, оон иштинде соңгулдалыг албан-дужаалдар ээ чок артканы хомуданчыг.

Оон-биле чергелештир обкомнар, хоркомнар болгаш райкомнарже партия ажылынче коммунистерни хөйнинги эгелээшкин-биле азы дакпырлай дешидери чугула деп түүнел чайгаар үнүп келир. Ол хемчег партия активин партийжи массаже көскүү-биле чоокшулаштырып, партия ажылынче интеллигенцияның, ажылчын аңгының болгаш тараачынларның салым-чаяанныг төлээлекчилерин эвээш эвести дешидеринге идиг берип болур.

XXVIII съездиниң соонда Москвада ажылдап турар ТК-ның кежигүннери 65 республикаларга, крайларга болгаш областарга чорааның; чурттун 30 девискээринге бо үе дургузунда СЭКП ТК-ның секретарьлары барганын дыңнадыйн. Партияда болгаш ниитилелде тургустунган чиик эвес байдал дугайында тодаргай, шынчы тайылбырны кижилер бистен манап турар дээрзин билип турар мен.

Бо талазы-биле бистер октябрь айда эрттирер дээн идеология айтырыгларының талазы-биле секретарьларының, националдар аразының харылзааларының талазы-биле партия ажылдакчыларының чөвүлел хуралынга идеген турар бис.

Түннелинде чугаалаар үүлүм. Чурттун дыка хөй девискээрлериндe чогумчалыг болдурар оруктарның дилээшкиннери калбарган. Бо талазы-биле Казахстанның дуржулгазы мен бодаарымга, солун болгу дег, ында партия-совет удуртулга ниитилел-политиктиг өске күштер-биле чөпшээрежилге дугайында дугуржуп шыдаткан. Тур үениң ол чөпшээрежилгези чоорту элээн турштуг хевирже шилчий бээр деп бодаар мен, ол биске аажок чугула. Бо таварылгада Секретариаттың болгаш бистің бүгү эштеривистің эң чугула сорулгазы болза, инициативаны үндүрери болгаш эде тургустунуушкунуң концепциязын, Президентиниң планнарын болгаш программаларын демократияның болгаш тургузуушкунуң эрге-ажыктарынга деткип турар талалакчыларны камгалалдың болгаш чөпшээрежилгениң ниити оруунче киирер сорулга-биле демократтыг шимчээшкиннерниң ортузунга боору.

Үениң эвээжинден чамдык түүлдер дугайын чугаалап шыдавадым. Партияның съездизиниң идип үндүрген негелдеринин демнелинге чедир партияның бүгү звенолары ажылдаар ужурлуг дээн бодалды түннелинде СЭКП ТК-ның Секретариадының өмүнээзинден шиитпирлин-биле деткиир күзелдиг мен.

СЭКП ТК-ның аппарадынга комиссиялар дугайында СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, секретары **О. С. Шенин** дыңнадыг кылган. СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң болгаш Секретариадының даасканын ёзугаар партия Төп Комитединиң ажылчорудулгазын организастаарынга хамаарышкан элээн каш саналдарны ол киирген.

ТК-ның ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыннарының талазы-биле доктаамал комиссияларны тургузары СЭКП Уставының 29 парагравында көрдүнген. Үк комиссияларны ТК-ның кежигүннериниң иштинден, а ол ышкаш чөвүлекчилер кылдыр өске-даа коммунистерден СЭКП ТК-ның Пленумунга тургузар. Ол комиссияларны ТК-ның секретарьлары удуртуп баштаар. Бо айтырыгны Төп Комитеттің Политбюрозу болгаш Секретариады бодунуң хуралдарынга чаңгыс эвес чугаалажып көрген болгаш ол комиссиялар болза, ТК-ның кежигүннериниң ажылын организастаарының кол хевирлериниң бирээзи, партияның чаңгыс аай политиказын тодаргайлап тургузарының кол звенозу, чер-черниң болгаш төптүң боттуг харылзаазының чепсээ болур ужурлуг.

Чуртта болгаш партияда амгы байдалдың боттуг түүлдеринге. СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң шиитпирлерин күүседир сорулгаларга дүүшкен кол угланыышкыннарны барымдаалап көрбүшаан, дараазында доктаамал комиссияларны тургузарын саналдаан. Партияга чугула ужур-дузалыг идей-политиктиг, пропаганда болгаш информация айтырыгларының бүгү комплекизин сайгарып көөр ужурлуг Идеология комиссиязы, Ниитилел-политиктиг комиссияны бир-ле дугаар тургузарын саналдаан. Чуртта ниитилел-политиктиг байдалды анализтээри, саналдарны хөй-ниитиниң организацияларыбиле харылзаага, Советтерде коммунистерниң ажылынга, күрүне тургузуунга болгаш өске-даа айтырыгларга хамаарыштыр ажылдап кылыры ооң хүлээлгези болур. Рынок харылзааларынче шилчиринiң байдалдарында социал-экономиктиг комиссия, СЭКП-ниң Аграр политиказының талазы-биле комиссия хөй түүлдерни амгы үеде кылыры негеттинип турар. СЭКП-ниң Национал политиказының талазы-биле комиссия хөй айтырыгларны ам чугаалажып көөрүн Эвилел керээзи-биле холбашкан ажыл негеп турар. ТК-ның Делегей политиказының айтырыгларының талазы-биле комиссияны тургузарын саналдаан.

Ниитилелде хереженнерниң болгаш өг-бүле байдалының айтырыгларынче эргилиишкин партияның чаарттыныышкынының тодаргай фактызы болуп турар. Ол сорулга-биле ТК-ның Херээженнер болгаш өг-бүле айтырыгларының талазы-биле комиссиязын тургузар. Экономиктиг чаа байдалдарже шилчиир үеде херээженнерге дузалаар хемчегленниң системазын ажылдап кылыры, а ол ышкаш херээжен чоннуң политиктиг идепкейлиин хөгжүдери херээжен коммунистерниң иштинден ажыл-чорудулганың янзы-бүрү адырларынга удуртукчуларны шилип деп-шидери комиссияның ажылының кол угланыышкыннарының бирээзи болур ужурлуг.

Партия тургузуунуң айтырыгларын сайгарар комиссияга хамаарыштыр хөй бодалдар бар турган. Ынчаарга партияның эге звенозунга ажылды үндезини-биле эде тургузарындан артык чугула сорулга бо адырда чок деп санааш, Партия эге организацияларының ажыл-чорудулгазын чаартыр талазыбиле доктаамал комиссияны тургузарын саналдаан. СЭКП организацияларының секретарьларының чөвүлелин тургузар болгаш ооң ажылын организастаар талазы-биле саналдарны комиссия ажылдап кылыр ужурлуг. Дыңнадыгда демдеглеттинген комиссиялардан аңгыда, партияның XXVIII съездизиниң резолюцияларында айыткан айтырыглар талазы-биле комиссияларны база тургузары көрдүнүп турар. Ол дээрге эртем, өөреднилге болгаш культура талазы-биле, а ол ышкаш СЭКП-ниң аныяктарга хамаарыштыр политиказының айтырыгларының талазы-биле комиссиялардыр. Амгы үе-чадада партияның шериг политиказының кол угланыышкыннарының дугайында съездиге хүлээп алдынган резолюцияга дүүштүр СЭКП-ниң Шериг политиказының талазы-биле комиссияны тургузарын саналдаан. Ол комиссияларны СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң болгаш Секретариадының кежигүннери удуртуп баштаар.

Комиссияларны канчаар тургузар дугайында каш сөс. ТК-ның Секретариады ол ажылды эге төлевилел чурумун ёзугаар кылган. Партия комитеттериниң дузазыбиле, а чамдык таварылгаларда ТК-ның кежигүннериби-ле дорт харылзаа ёзугаар оларга саналдарны дамчыдып берген болгаш олариың санал-оналдарын дыңнап көрген. Оон түннелинде Пленумга киирген комиссияларның ол составы шилип алдынган.

Комиссиялар боттарының кежигүннериниң санының талазы-биле аңгы-аңгы болуп турар. Чижээ, Социал-экономиктиг комиссияга ТК-ның 54 кежигүннерин, Аграр политика талазы-биле — 47, Аныяктарга хамаарыштыр политика талазы-биле — 25, Шериг политиказының талазы-биле — 24 кижини киирген.

Комиссияларның составын чүгле эки турага үндезилеп тургузар болгаш ол составты ТК-ның бүрүн эрге-хүлээлгелериниң бүгү хуусаазында чаарттыныышкын чокка арттырып болбас. СЭКП ТК-ның кежигүннериниң күзээнин барымдаалааш, составка өскерилгелерни кылыр арганы комиссияларның боттарына бээр.

Ам чөвүлекчилер дугайында. Чөвүлекчилерни амгы Пленумга бадылавас деп саналдаан. Чөвүлекчилерни комиссиялар боттары шилээш, Пленумга бадылады-биле киирип келир.

(Уланчызы 2-ги арында).

СЭКП ТК-ның комиссияларының дугайында СЭКП Төп Комитединиң Пленумунуң 1990 чылдың октябрь 9-тагы доктаалы

1. СЭКП Уставының 29 парагравынга дүүштүр СЭКП-ниң ажыл-чорудулгазының кол-кол угланыышкыннарының аайы-биле дараазында доктаамал комиссияларны тургузар: Идеология; Ниитилел-политиктиг; Социал-экономиктиг; СЭКП-ниң аграр политиказының талазы-биле; Херээженнер болгаш өг-бүле айтырыгларының талазы-биле; СЭКП-ниң национал политиказының талазы-биле; Делегей политиказының айтырыгларының талазы-биле; Партия эге организацияларының ажыл-чорудулгазын чаартырының талазы-биле.

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң хүлээп алганы резолюцияларынга дүүштүр СЭКП ТК-ның комиссияларын тургузар: Эртем, өөредилге, культура талазы-биле СЭКП-ниң аныяктар политиказының айтырыгларының талазы-биле; Шериг политиказының талазы-биле.

2. Комиссияларның хуу составын болгаш оларның удуртукчуларын бадылаар. СЭКП ТК-ның кежигүннериниң күзээнин ёзугаар оларның бир комиссиядан өске комиссияже шилчиирин бот тускайлан шиитпирлээр эргени комиссияларга бээр. Ындыг таварылгаларда СЭКП ТК-ның кежигүнү чүгле чаңгыс комиссилга кирип болур деп чүвени удуртулга болдурар.

3. СЭКП ТК-ның комиссияларының киирип келгенин ёзугаар чөвүлекчилерни СЭКП ТК-ның Пленумунга бадылаарын чурумчудар.

4. СЭКП ТК-ның комиссияларының ажыл-чорудулгазының онзагай талаларын барымдаалап тургаш, СЭКП ТК-ның комиссияларының дугайында дүрүмнү тургузарын эргежок чугула деп санаар.

5. СЭКП ТК-ның комиссияларынга 1991 чылдың ажыл планын тургузарын болгаш бадылаарын дагзыр, СЭКП ТК-ның Секретариады ол планнарны ниитилештирер болгаш оларны СЭКП ТК-ның болгаш ТКК-ның кежигүннеринге, эвилелдешкен республикаларның компартияларының ТК-ларынга автономнуг республикаларның республика, крайлар, областарның партия комитеттеринге чорудуп бээр.

СЭКП-ниң норматив-методиктиг документилериниң дугайында СЭКП Төп Комитединиң Пленумунуң 1990 чылдың октябрь 9-тагы доктаалы

СЭКП-ниң норматив-методиктиг документилериниң төлевилелдерин партия организацияларынга, коммунистер ортузунга калбаа-биле чугаалажып көөрүн организастаарын СЭКП ТК-ның Секретариадынга дагзыр.

Төлевилелдерни партия парлалгазынга парлап үндүрер.

Октябрь 11—ССРЭ-ниң составынга Тыванның кирген хүнү

ЧОННУҢ ЭРГЕ-АЖЫЫНГА ДҮҮШТҮР

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак-биле беседа

Корр. Белен эвес байдалдарда республика шилилге мурнунда келген. Бот-догунаашкын айтырыы, эвилел болгаш федерация-биле харылзааларны кандыг үндезинге тургузары дээн ышкаш харыысалгалыг, нарын айтырыглар тургустунуп келген. Тыва Совет Социалистиг Республиканың күрүне суверенитединиң дугайында декларация төлевилели парлаттынган. Республиканың амыдыралынга база бир демдеглексенчиг болуушкун —РСФСР-ниң Чазааның Тывага хамаарыштыр доктаалы болур. Бо улуг документилерниң талазы-биле республиканың Министрлер Чөвүлелиниң мурнунда кандыг сорулгалар туруп турарыл, номчукчуларга таныштырып көрүцерем, Шериг-оол Дизижикович.

Ш. Д. Ооржак: Бүгү чуртта дег, республикада политиктиг болгаш экономиктиг байдал нарын, националдар аразында харылзааларны чогумчудары негеттинип турар. Командылап дужаар арга-лардан чайлааш, экономиктиг арга-ларны быжыктырып, Советтерниң эргелерин калбаатыр, оларның сан-хоо, материал байдалын быжыглаар хемчеглер алдынар ужурлуг.

Экономиктиг реформа хоойлулар ажыглаарының арга-лары чедир ажылдап кылдыңмаанындан чер албайн турупкан. Арениланы бот-орулга-чарылганы шингээдирес, социал камгалал механизмин бодап

(Уланчызы 3-кү арында).

СЭКП ТК-НЫҢ ПЛЕНУМУНГА САНАЛДАР

(Эгеен 1-ги арында).

Ооң-биле холбашкан база бир айтырыг бар. Комиссияларның ажылынга Төп Контроль Комиссиязының ханы сонуургалдының дугайында эш Борис Карлович Пуго дыңнаткан. ТКК-ның кежигүннери оларның күзээнин өзүгаар комиссияларның сос[illegible] турул болур дугайында амгы Пленумга дутуржуп ап болур деп санап турар бис.

ТК-ның комиссияларының дугайында дүрүмнүг болуру чугула. Комиссия бүрүзү бодунуң төлевилелги кирери чүүлдүг, ынчаарга ук төлевилелдериң эвизин шилип алгаш чедир сайзырадып болур.

Комиссияларның ажылынга херектиг чүүлдерни хандырарын СЭКП ТК-ның килдистеринге дагыр. ТК-ның Политбюрозунуң болгаш Секретариадының даалгаларын күүседири, партия органнарының ажылын аппарадынга партия Уставының 14 парагравыда дааскан сорулгаларга дүүштүр инициативтиг материалдарны база саналдарны ажылдап кылыры килдистеринге хүлээлгезинге хамааржыр.

СЭКП ТК-ның аппарадын эде тургузар. Аңаа хамаарыштыр чогуур доктаалды ТК-ның Политбюрозу хүлээп алган. Партия тургузуушкунуң болгаш кадрлар-биле ажыл килдизиниң баазазынга организастыр килдисти ТК-ның аппарадынга тургузар. Партия организацияларыбиле, ооң иштинде Чепсектиг Күштериниң, кызыгаар болгаш иштики шериглериниң партия организацияларыбиле ажылды, партийжи амыдыралды чаартырының айтырыгларын ажылдап кылырын ол боттандырар сорулгалыг. Партияның чер-чер органнарыбиле ТК-ның аппарадының харылзаазын тудары, партияның иити хемчеглерин хандырары ол килдистиң хүлээлгези болур.

Идеология килдизин тургузар, партийжи пропаганданың, массалыг информация чепсектериниң айтырыгларын болгаш идеологтуг ажылдың өске-даа айтырыгларын ол сайгарып шиитпирлээр хүлээлгелиг. Гуманитарлыг килдисти тургузар, чогаадыкчы, әртем интеллигенциязы-биле харылзаа, иитилел хөгүүлдезиниң теоретиктиг айтырыгларын ажылдап кылыры, партийжи кадрларны белеткээри ук килдистиң хүлээлгезинге хамааржыр. СЭКП-ниң әртем болгаш өөредилге албан черлери ол килдиске кирер.

Иитилел-политиктиг организациялар-биле харылзаа тудар талазы-биле чоокта чаа тургускан килдисти калбартып турар, ону иитилел-политиктиг харылзаалар талазы-биле долу специализастаар. Ажылчын болгаш аныяктар шимчээшкиннериниң айтырыгларын ооң эргезиниче дамчыдып бөөр.

Партияның эрге-хоойлу камгалалын күштелдириниң чугулазын, ооң инициативчи база хоойлу саналдаар чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын идепкейждериниң эргежок чугула боор турарын барымдаалаш, а ол ышкаш коммунист депутаттарны дамчыштыр Советтерге партияның ажылчорудулгазының ажыктыг системазын тургузары-биле ТК-ның аппарадынга Хоойлужудулга инициативаларының болгаш эрге-хоойлу айтырыгларының талазы-биле килдисти тургузуп турар. Күрүне-эрге-хоойлу килдизин дүжүрген, национал харылзаалар килдизи хевээр арткан, ону Национал политика килдизи кылдыр адаарын сапалдап турар.

Социал-экономиктиг килдистиң баазазынга Социал-экономиктиг политика килдизин тургузуп турар. Камгалал килдизин дүжүрер, медээлер ажылдап кылыр төптү хевээр арттырар, аграр килдистиң орнунга Аграр политика килдизин тургузар, ооң ажыл-чорудулгазының кол угланышкынарының бирээзи болза, тараачыннар шимчээшкиниибиле харылзааны тудары.

Даштыкы политиктиг айтырыгларны болгаш күрүнелер аразының харылзааларын Даштыкы херектер министерствозу, Даштыкы экономиктиг харылзаалар министерствозу харыылаар турар болганда, ССРЭ-ниң Дээди Соведи, а өөлүг үеде Президент чөвүлели делегей килдизинин эрге-хүлээлгелерин тодарадып турар, ол килдис даштыкы чурттарның партиялары болгаш организацияларыбиле харылзааларны боттандырарынче кичээнгейни мөөгүүр.

Хөрөөженнериниң болгаш өг-бүленниң айтырыгларының талазы-биле ажылды 11 кижиден тургустунган аппараттың боду чорудар. Ооң аңгыда, бүгү килдистерге бо айтырыгларны шиитпирлээр кижилерни азы структураларны тургузар.

ТК-ның аппарадынга Ниити килдисти, а ол ышкаш Херектер эргелелин хевээр арттырарын саналдап турар, ТК-ның аппарадының харыысалгалыг ажылдакчыларының ниити саны 1493 кижи боор турар, оларның 40,4 хуузун, азы 603 кижини кызырар. ТК-ның аппарадынга ийиги улуг кызырыышкынны кылганын дыңнадып тур мен. Эрткен чылын ТК-ның аппарадындан 536 харыысалгалыг ажылдакчыны кызырган. Бо ажылды моон соңгаардаа уламчылаар деп бодайдыр мен. Ынчалза-даа ам үзүрезинде доктааганы дээре. Эде организастаашкынның байдалында доктаамал ажылдаар, аппарат ажыктыг ажылдап шыдавайн баарын билип турар бис.

Ам өске чамдык айтырыгларның дугайын чугаалаайн.

Партияның XXVIII съездизиниң шиитпирлериниге дүүштүр белеткээр үжүрлүг турган СЭКП-ниң нормативметодиктиг бүгү документилериниң төлевилелдерин ТК-ның болгаш ТКК-ның кежигүннериниге үлеп берген. Оларны анаа-ла белеткеп кагбаан, ук документилерни белеткээриниге партия комитеттериниң ажылдакчыларын, специалистерни хаара тутпаан, чамдык документилерни, ылаңгыя «Референдум дугайында дүрүмнү» РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниге чугаалашкан. Партия Уставының негелделерин болгаш сөөлүг үениң практиказын документилерде барымдаалаан, ниитизи-биле олар партия амыдыралының хөй айтырыгларын чаа ёзу-биле шиитпирлээр чүткүлдү илередип, херек башкарылгазын, учётту бөдүүнчүдүп турар. Отчёт бөөрин 2-2,5 катап кызырган. Бо документилер моон соңгааргы чугаалажыышкыннарның үндезини боор болур деп, ТК-ның Секретариады санап турар. Партия Төп Комитединиң болгаш Төп Контроль Комиссиязының кежигүннери, бо Пленумда олуржуп турар өске-даа эштер маңаа идепкейлиг киржир боор деп бодап турар бис. Ооң аңгыда, коммунистер ортузунга калбаа-биле чугаалажып көөрү-биле саавырларның болгаш дүрүмнериниң төлевилелдерин партия парлалгазынга парлаар чепшээрелди бөөрни дилеп турар бис. Партажылдакчыларның болгаш партияның улуг организацияларының секретарьларының кичээнгейин хаара тудуп турар, чижээ, херек эмгелээриниң дугайында, партия үчёдүүнүн болгаш статистиказының дугайында саавырлар төлевилелин ыяк өөренип көөрү-биле партия комитеттериниче чорудар. Бо төлевилелдер талазы-биле кирген саналдарны болгаш шүүгүмчүлелдерни барымдаалап, оларны чедир ажылдап кылыр болгаш ТК-ның база ТКК-ның дараазындагы каттышкан Пленумунга бадыладырын бодап турар. Бо ажылды бо чылдың төнчүзүнге чедир доозар херек.

ТК-ның Политбюрозунуң даасканын ёзугаар, моон мурунда чугаалажып турган болгаш хүн үнген тудум-на улуг үжүр-дузалыг апар чыдар айтырыгга силерниң мурнуларга чүве чугаалаар аргалыг болганымны ажыглап, чугаалаксаан ийик мен. Чугаа болза, партия организацияларының болгаш Советтерниң харылзаазының, а ол ышкаш Советтерге партия бөлүктерин, коммунистериниң фракцияларын тургузар дугайында Устав негелделерин боттандырар чурумнуң дугайында боор турар.

ТК-ның Политбюрозу болгаш Секретариады бо айтырыгны тускай чугаалажып көрген. Бо айтырыг талазыбиле бижиктерни партия комитеттериниче чоокта чаа чоруткан. Политбюро кежигүннериниң ССРЭ-ниң Дээди Совединде ажылдап турар коммунистер-биле ужуражыышкынын эрттирген. Коммунистериниң партия комитеттери-биле харылзаазы бодүүн эвес боон турарын болгаш амгы үеде Советтерде партия күштери-биле ажылды өөнүдери чугула боон турарын ол ужуражыышкын херечилээн. Шынгыы чугаалажыр болгаш ажык болур шынар коммунист депутаттарда четпейн турар. Оларның хөй кезин политиктиг чугаа кылыр дуруктугазы четпезиниң парламентиге чугаа үезинде сүртен каарлар. А ээ-не кол чүве — принципиалдыг айтырыглар талазы-биле ниити угланышкынның херек боор турары. Ылаңгыя баштайгы үеде Советтерге партбөлүктерни азы коммунистер фракцияларын тургузар дээн идеяны партия кежигүнү депутаттарның чамдыгы арай-ла сезиглел-биле көрүп турар. Чугаа болза, чүүүн-даа мурунда болдуунда-ла СЭКП-ни шүүгүмчүлээш, сан ап, блоктар шиитпирлер төлевилелдерин белеткээр, чагыгларны киирер, Советтерниң ажылчорудулгазының демократтыг принциптерин шыңгыы сагыыры дээш туржур болза, олар боттуг политиктиг улуг күш болу бээри чайлаш чок. Парламентиниң дайынчы амыдыралы-биле чурттаар дээни ол-дур. Ындыг ажыл турда, иштики сагылга-чурум тургустунар, партия бөлүктериниде коммунистер шимченин эгелээр, СЭКП чуртка башкарыкчы партия боон артар, бо байдалды партияга арттырарда болгаш быжыглаарда партия комитеттери парламент методтарының бүгү арганарын шиңгээдип алыр, өске партиялар болгаш ниитилел-политиктиг шимчээшкиннер-биле чарыш үезинде хүн бүрүдеги ажылдарга оларны ажыглаарынга өөренип алыр ужурлуг. Советтерге ажыл партия ажылының кол, ооң туржук даяныр кезээ болган турар ужурлуг. Ону алыс сорулгалыг, перспектива ёзугаар чорудар херек. Адактың соонда, чугаалаар чүвем мындыг. СЭКП-деп ССРЭ-ниң Дээди Совединге соңгуткан ССРЭ-ниң улус депутаттары съездиде ам-даа кошкак ажылдап турар. Буруунуң чамдык кезин СЭКП Төп Комитединге онаажыры чеп, чүге дизе СЭКП ТК бо депутаттарга хамаарыштыр пызыгаарланып, эренгей ажыл чорудуп келген, мындыг байдалды өскертир херек. СЭКП-деп депутаттар ССРЭ-ниң Дээди Совединге партия бөлүүнүң өзээ болган турарын көрүксеп турар бис, ынчангаш олар ниитизи-биле идепкейлиг ажылдаар ужурлуг.

• • •

Илеткел талазы-биле санал-ойал солчулгазынга бир дугаар сөстү СЭКП ТК-ның кежигүнү, Ярослав областың Рыбинскиде мотор тудуушкын будүрүлге каттыжыышкынының партком секретары **С. А. Калинин** алган: чон партияның сөзүн манап турар деп, оратор демдеглээн. Бижиниги бижип алгаш, өске чүве ыдыл турар бис. Ынчангаш быыыг турушту, тодаргай харыыны инжилерге берип шыдавайн турар бис. Бодувустуң кол чепсээвие — солунувусту чок ыдыын алгаш, бодувустуңна холдарывыс-биле партияны сандарадып турар-дыр бис.

Эрткен чылдарның частыглары дээш партияны бактап, ооң адын бужартадып турарынга хамаарыштыр болунуң бодалын чугаалааш, партком секретары мындыг саналдар киргеи.

Бирээде, чурттуң экономиказын сандаратканы дээш буруулуг инжилерни адаар база оларны партийжи харыысалгаже киирер. Рынокче шилчилге байдалдарының үезинде ажылчы чонуң социал камгалал программазын ажылдап кылыр болган сүмелээр.

Иккиде, СЭКП ТК-ның чанында ооң кежигүннериниң тургустунган чонга шынны чедирер талазы-биле комиссияны тургузар, азы партилиың ниити адрезинте өжегерээн, шүүдээн уткалыг билдириишкиннерге, фактыларга харыы кылырын Пленумга ам чугаалажып көөр комиссияларның бирээзинге ооң хүлээлгези кылдыр дагыр.

Үшүү, районнарның болгаш хоорайларның партия организацияларының солунарын үндүрериге эргежок чугула акша-хөреңгини болгаш материалдыг курлавырларны тускайлаар, СЭКП ТК-ның бүгү Пленумларының кайызын-даа арттырбайн парлаарын, харын-даа оларның стенографтыг отчеттарын парлаарының аргазын көөрүн боттандырар.

Дөртү, «Известия ЦК КПСС» журналга бүдүн болүктү тургузар. Аңаа эге организацияларның, ооң аңгы-аңгы кежигүннериниң болалдарын, саналдарын болгаш айтырыгларын парлаар, оларны анализтен көөр, журналдың арыннарына ТК-ның Секретариалының тодаргай харыыларын бөөр. Партия комитеттериниң бүгү аппарадын партия эге организацияларының үчедунга тургузар.

Адак соонда. СЭКП-ниң структуразын база ооң хөй чадаланчак байдалын бодүүчүдер. Улуг-улуг районнар хоорайларына база область төптериниге чаңгыс партия хооркомнары, азы коммунистериниң шиитпирин өзүгаар — СЭКП райкомнарын арттыр. Партия эге организацияларының аппарадынга күш-ажыл төлевирин оларның боттарының дадывырларындан аңгылаан түүнүң 50 хуузундан өрү кылдыр төлеп бөөр.

Ооң бодап турары-биле алырга, партия кризистен үнүп эрелеэнин демдеглээш. СЭКП ТК-ның Секретариадының кажигүнү, Москваның М. В. Ломоносов аттыг күрүне университединиң партком секретары **И. И. Мельников** мынча деп айыткан:

Ам, кажан бистер шуптувус рынокче шилчилгениң айтырыынче сагыш сала бергениивисте ээ-не тодаргай амыдыралчы айтырыгларга партияның туружу кандыгы дээрин биске өнза чугула херек: хлебтиң өртээ кандыг болур ужурлугул, культураны, мөзү-шынар үнелелдерни канчап камгалап арттырарыл?

ТК чартык чылда бирдеи эвээш эвес катап «Амгы байдал дугайында» медеглел кылырының чурумун бадылаарын оратор саналдаан.

Үргулчу-ле дургени ажок өскерлип турар экономиктиг болгаш политиктиг байдалче кичээнгей салырының ниити партийжи системазын бүдүн чартык, ийи ай дургузында шалыкын тургузуп алыры эргежок чугула деп, МКУ-ның партком секретары санап турар. Ооң-биле дүүштүр ол заводтарның, институттарның, совхозтарның, райкомнарның, хооркомнарның партия комитеттери байдалды баш удур анализтен көөр белүктерин тургузарының дугайында санал киргеи. Сорулгазы — тургустунган байдалды сайгарып көөрүге боттарының коллективтерине дузалажыры, эң эки идеяларны мөөгүүр алыры, тургустунуп келген айтырыгларны шиитпирлээриниң өлүүн сарыылдыг оруун тывары.

Ооң соонда оратор бистиң культуравыстың келир үезинге доктаагаш, ында амгы ыглаксанчыг байдалды тайылбырлап, ооң канчаар үштүүнүн ап болурунуң орунтарынга доктаагаан.

Шилчилге үезинде бергелерин ам келир ийи чылда өлүүн экижидиптер аргалыг хемчеглериниң болгаш камгалал механизмнериниң тодаргай системазын 1991 чылдың февральга чедир ажылдап кылырын Пленумнуң өөмүнээзинден идеологтуг болгаш социал-экономиктиг комиссияларга база ТК-ның ол айтырыгларны харыылап турар килдистериге дагырын оратор саналдаан.

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң соонда чурттуң политиктиг амыдыралында чамдык угланышкынар дыка чидигленген дээрзинге бистер шупту чөпшээрежир бис деп, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, Украинаның Компартиязының ТК-ның бирги секретары **С. И. Гуренко** демдеглээн. Ханы анализти болгаш түүнелдерни дарый негеп турар чаа-чаа болуушкуннар тыптып келген, а кол чүүл, мээң бодап турарым-биле алырга, шиитпирлиг болгаш тодаргай ажыл-херектер херек. Чонуң социалистиг шилип алыышкынына удур кадыгдошкун халдаашның калбарган, ажыы-биле чугаалаарга, 1917 чылдың октябрьга чедир турган үеже ниитилел амыдыралын катап ээлдирер сорулга тургустунуп турар.

Бо бүгү чүүлдер төп, ылаңгыя хоойлу-дурум камгалаар органнарның шимчеңгир эвес чоруундан болуп турар дээрзин ол айыткан. Чугаа болза, хоойлу күүселдезиниң дугайында чоруп турар, а ол күүселде дээргеле хамаатыларның чуртка тайбың амыдыралын камгалаарының, кижилериниң амыдыран-чурттаар эргелериниң дугайында чугаа болур.

Кижилер политиктиг шүүдээшкиниден болгаш демагогиядан хөөнү калган. Чижээлээргे, «Известия» солунуң дыңнатканы-биле алырга, октябрь 1-де Киев хоорайның он-он улуг будүрүлелери ажылдаваан. Харыцаа оларның аттарын «адагылап» каан. А херек кырында ыдырга, чүгле ээлэн каш он-он кижи ажылдаваан чүведир.

ТК-ның Пленуму бодунуң Конституция ёзугаар эргезин ажыглап, хоойлу-дурум камгалалының, чуртта байдалды экижидериче угланган хоойлу төлевилелдерин дарый ажылдап кылырын болгаш ону сүмелеп кирерин Төп Комитеттиң Секретариадынга, ССРЭ-ниң Дээди Совединин коммунист депутаттарынга дагырын ужурлуг деп бодап турар мен. Ол төлевилелдерге кижиниң бот-камгалалының дугайында, политиктиг бүзүрелиниң дугайында дүрүмнер кол черни ээлээр апаар деп бодаар мен.

Национал дараларда аразында харылзааларның чидигленгенинге, сепаратизм хөөмнериниң улам тыптын турарынга хамаарыштыр оратор бодунуң сагышсыралын илереткен. Бо үүдүүр чуртту политиктиг болгаш ажылагыйжы сандараашкынга чедирген деп, ол чугаалаан.

Чөптүү, деп эргелиг болгаш бот-боттарынга ажыктыг Эвилел кереезин херек деп, республиканың Компартиязының Төп Комитединиң мурнуудан чүве чугаалаан, ук керээниң концепцияларынга хамаарыштыр саналдарны парлаар үезин ораптан турар дээрзин ол демдеглээн. Мону эдип ап, Эвилел кереезин агитастаар дээш хүн бүрү тайылбыр ажылын калбартыр херек.

Идей-теоретиктиг айтырыларга тодаргай угланыышкынныг болурунуң чугулазын бодунуң саналынга айыткан. Бистиң тургузар деп турарывыс ниитилелдиң үндезин хевири СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң Программыг медеглелинде төлевилеттинген болгай. Ынчалза-даа болза, бистиң ам чоруп орар оруувуска теорияның чырыы-биле чүгленгенин чоруур, келир үеге хамаарыштыр бүгү талалыг үндезилеттинген концепция кончуг чугула херек.

Бис ам СЭКП-ни удуртукчу партия кылдыр арттырып алырын күзээр болзувусса, бүгү деннелдиң Советтеринче соңгуткан бүгү коммунистерге боттуг дузаны көргүзер ужурлуг бис деп, ол түннелинде чугаалаан.

СЭКП ТК-ның кежигүнү, Свердловскиниң инженер-педагогиктиг институдунуң доцентизи **Б. П. Гуселетов** чүве чугаалааш, ылаңгыя партияны кризистен үндүрүп алырының оруктарынга доктаагаан. Ооң саналы-биле алырга, партия ам бодунуң күженнишкиннерин ажылдың тодаргай участоктарынче угландырар ужурлуг, ылаңгыя аныяктар политиказынче калбаа-биле эглир херек.

Ол политиканы боттандырарының эге базымы болза, СЭКП-ден депшиттирген депутаттарның инициативазыбиле аныяктар дугайында хоойлуну чоокку үеде хүлээп алыры болуп турар. Ону ВЛКСМ ТК кирген-даа болза, амга чедир хүлээп алдынмайн турар. Специалистериниң дузазы-биле аныяктарга будүрүлге эдилдириниң, оларның эргелерин камгалаарының дугайында болгаш оон-даа өске хоойлуларны дарый ажылдап кылыры чугула деп, ол айыткан.

СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, партияның Москва хооркомунуң бирги секретары **Ю. А. Прокофьев** кол айтырыг — рынокче шилчилгеге доктаагаан. Өске кандыг-даа эвес, чүгле бо айтырыг бистиң ниитилелге СЭКП-ниң хамаарылгазын ылаптыы-биле тодарадыр дээрзинге бүзүрелин ол илереткен. Чуртта байдалды чидиннге хамаарыштыр немей чүве чугаалаан-даа ажыы чок боор. Бистиң ниитилелливисте бүгү үүлдерни хаара туткан кризисти бистиң билип алырывыска ол чүүү-даа немевес.

Ынчалза-даа бис эде тургустунуушкунну бөгүнгү ниитилелде ёзу-чурум чок үүлдер-биле үүлдештирбес бис. Эде тургустунуушкунну саксырадыр дээш душкуурлуг чоруктуң тодаргай угланыышкынныг стратегиязы чокка херек бүтпес дээрзиниң дугайында бодал кижилерде тыптын турар. Хөөн мындыг, ону барымдаалавас арга чок.

Шак мындыг берге байдалда рынокче шилчириниң айтырыы шиитпирлеттинип турар. Чон онза шилилге мурнунда турар, хүлээп ап турар шиитпирлериниң угаарылалдыындан күрүнениң келир үези хамааржыр.

ТК-ның Пленумунуң бүүзүнде Москваның партия хооркомунуң Пленуму болган. Ол-ла айтырыгны чугаалашкан. Рынок харылзааларынче шилчиири комплекстиг экономиктиг реформаның эң кол өөзээ деп найысылалдың коммунистери демдеглээннер. Бистиң чиндирээн экономикавыска шимчээшкин бөөринге рынок эң чугула болуп турар. Программаны боттандырарының тодаргай оруктары кандыгыл ол түннелдерни чедип алырынга кандыг тодаргай аргалар чугулал?

Саналдап киирген вариантылар ол айтырыларга бүзүренчиг харыы бербейн турарын оратор демдеглээн. Бүгү-ле бергелерден адырар үүл ол кылдыр ону санап турар. Ынчалза-даа Экономиканың структурлуг өскерлиишкининге бүдүрүлгени модернизастаарынга, әртем-техниктиг депшилгеге күрүне дузазы херек. Чонуң күзелин ылап-ла боттандырыр, күрүненің өнүү-хөреңгизин ону тургузуп турар база аңаа экономика база мораль талазы-биле эрелиг кижилерге дамчыдып бөөри чугула.

Рынокту кандыг болурунуң билдинмези кижилерни дүвүредип турар. Дыка хөй кижилерге коргунчуг байдалдыг болуп турар айтырыгларны чиигн-биле көргеш, документилерни ажылдап кылып турары база кижилерни кайгадып турар. Рынок харылзааларының үезинде албан болу бөөр чарыгдалдардан чонуң бүгү болүктерин камгалаарының системазын тургузарынче күрүне саадал чокка шилчиир херек.

Партия база ооң хажыызынга артпас ужурлуг.

Эвилел кереезиниң дугайында хоойлуну хүлээп албайн тура, рынокче шилчиири болдунмас. Программада көрдүнген хемчеглерни боттандырбас болза, улус ажылагыйы буураашкынга чедип болур. Чаңгыс дай күрүне чокка, тус-туста ёзулуг рынок тургустунмас, делегей системазынга рынок харылзааларын чогумчудары-даа болдунмас.

Чуртка быыыг күүсекчи эрге-чагырга чокта реформа база чогувас деп, оратор айыткан.

Эде тургустунуушкунуң аазаашкынарындан могап турупкан, бүзүрели ышкындырган кижилер Президентиден, чурттуң чазаандан шиитпирлиг хөделиишкиннерни манап турар. Чүгле ынчан чуртту кризистен уштуп, хоойлу-дүрүмну, корум-чурумну боттандырып, хамаатыларның айыыл чок чоруун камгалап, кем-херек үлгедиишкинин чавырып болур.

Өй-тавында төпчүттүнген блокту тургуларының инициативазын партия холга алыр ужурлуг, ону чедип алырда, партияның иштинге чөрүлдээлерин ажып эртери чугула. Партияның деткимчезин алыр деп бодазынарза, Михаил Сергеевич, тодаргай болгаш билдингир туруш херек, маңаа Силериниң ылаптыг сөзүнер херек-тир. Силер бистиң партиявыстың ТК-зының Чиңгине секретары болган силер, ынчангаш Президентиниң улуг ажыл-херектери ол бүгүден Силериниң чардыктырбас ужурлуг дээрзин Москваның коммунистери менден дилээнинер деп, оратор демдеглээн.

Белоруссияның Компартия ТК-зының ийиги секретары **А. С. Камай** республикада база Эвилелде байдалдың анализи чурттуң бүрүнбүдүн турарынга айыылды болдуруун турарын айыткан.

Эде тургустунуушкунга сыдаглап алган хоралакчы күштер чурттуң дээди күрүне база политиктиг удуртулгазының ыыт чок чөпшээрежилгези-биле коммунистерниң партиязынга дорт ыыгаган согугларны таварыштырып, социалистиг тургузугнуң үндезинигин үрегдээрине чедип турар. Чуртка сандараашкынны база эрге-чагырга чок чорукту доктаадыр дээш чуңу кылдыының дугайын бо Пленумга партияның үстүү удуртулгазындан, СЭКП ТК-ның Политбюрозундан дыңнаар апаар бис.

Рынокче шилчилгениң айтыынга доктаагаш, оратор мындыг үүлдү демдеглээн: рынокту боттандырарынга кандыг орукту шилип алыры, ол-он чылдарда тургустунган бүгү үүлдериниң ээзи кым болурул деп айтырыг кижилерни хөлзедип турар. Өнүүнүң коллективтиг хевирлерни колдадырын чугула деп, ол демдеглээн, чүге дээрге ол социализмге сизагай болуп турар. Партия бодунуң кол социал күштеринден хоорулган туруп болбас.

Черге хуу өнүү турар бе, турбас бе? Ол ээ кол айтырыгны чон шиитпирлээр болгаш, чүүүн-даа мурнунда колхоз азы күрүне ажылагыйының хемчээлинге таараачын кижи боду шиитпирлээр. Бодунуң амыдыралын үндезини-биле канчаар өскертирин ол боду билир ужурлуг.

Белоруссияның көдээзиниң будүрүкчү күштериниң хогжүлдезиниң боттуг байдалын барымдаалавышаан, Компартияның ТК-зының ийиги секретары рынок харылзааларының практиказын шиңгээдиринге черге хуу өнүүнүң принципин хүлээп албазын саналдаан.

Социалистиг шилилгени өскертир сорулга-биле эрге-чагырга чүткүп, байдалды чогумчалыг эвес болдуруп турар күштер база каттыжып турар. Бистиң ниитилел шилилгевиске, коммунистерге, бистиң партиявыска ылап-ла хөөн чок бүгү кижилерге шиитпирлиг өйтур шавыышкыны бөөри чугула.

Күрүне политиказында ам боттанып бар чыдар стратегиг орук кылдыр көрүп турарывыс рынокче шимчээшкин дугайында чугааны уламчылавышаан, бо чугула айтырыгны шиитпирлээриниге СЭКП-ниң инициативазы чок болуп бар чыдар деп демдеглээр ужурга СЭКП ТК-ның чанында Марксизм-ленинизм институдунуң сектор эргелекчизи, СЭКП-де демократтыг платформаның реформатор - коммунистериниң секциязының оргбюро кежигүнү **В. С. Липицкий** таварышкан. Рынокче шилчириниң тускайлаң программазын бистер кылып албаан бис, парламент кежигүннериниң боттандырып турары шилип алыышкынга салдар чедириниң боттуг чүүлдери бисте херек кырында чок деп, ол айыткан.

Бистиң партиявыс ам херек кырында конструктивтиг оппозициялыг байдалында турун турар деп билип турар мен. Ындыг болганда ол байдалды боттуг амыдыралчы үүл ышкаш үнелээриниң дугайында чугаа чорудар херек. Ол чүүү көргүзүп турарыл? Ажылчы чонуң эрге-ажыктарынга олар кайы хире дугжүн турарының хамаарылгазын үнелеп көрбүшаан, партия программаларны эвес, а тодаргай хемчеглерни деткип, азы хүлээп албайн баарын көргүзүп турары ол-дур.

Партияның чазакты шүүгүмчүлей бөөринге доктаагаш, оратор ооң ыцай мынча дээн: ажылды бүгү дениелдерге, хамыктың мурнунда, эге звеноларга болгаш кушажылчы коллективтерге дөлузу-биле эде тургузары негеттинип турар. Чөөкку соңгуларга белеткелди амдан эгелеп эгелээри эргежок чугула. Соңгукчуларның каттыжыышкынары-биле, өске-даа политиктиг күштер-биле чугааны эгелээр, соңгулда округтарынга доктаамал үндезинге ажылдап шыдаар структураларны тургузар херек. Ындыг болганда ээ-не кол чүве — программа болу бөөр. Оларны ажылдап кылырының хуусаларын соңгаарлатпайн эде көөр, келир үеде бистер быыыг теоретиктиг үндезиниг турарывыс-биле ол угаан-бодал күжүн угларга болза эки деп бодап турар мен.

Чуртта политиктиг чидиг демисел калбарган деп, СЭКП ТК-ның кежигүнү, СЭТА-ның чиңгине директору **Л. П. Кравченко** чугаалаан. Ниитилелдиң экономиктиг болгаш социал эргеажыктарынга боттарының политиктиг бодалдарын удурланыштыр салган структура чок күштер чамдык чедиишкиннерден баштары төөрей берген. Олар үрегдекчи принцип ёзугаар хөделириниң ыятпайн турарлар: багай болган тудум — улам эки. Бо чидигленгеи берген удурланышкак чүүлдерге массалыг информация аймаа ээ чугула чепсектер болуп турар.

Ораторнуң бодалы-биле алырга, социализмге удур бөлдүүчү берген кампания улам нептерен турар. Ында тодаргай сорулгалар, бодунуң хаара тудукчу фразеологиязы бар. Ол күштер совет төөгүүнү, СЭКП-ни, социалистиг идеалдарны, ленинчи чагыгларны буруу шаварын кызыдын турарлар. Ооң херээ үүл? Ындыг айтырыгны информация агентилелиниң удуртукчузу салган. Чүге дээрге, бистер бажывыс төөредип, бүзүреливис ышкынып, патриотчу соруувус чидирип, холувус салдыныр, боттарывысты хүндүлеп билбес, төлептиг эвес болуп, хөй национал Ада-чуртувусту тоон көрбес болуп, чөгенчиг апаарывысты күзеп турарлардыр. Ону болдурбас төлээде, партийжи парлалга-биле ажылдың бүгү хевирлерни болгаш методтарын шиитпирлиг эде тургузар херек. Журналистер-биле чугааны доктаамал чорудары чугула. Партия комитеттериниң ажыл-херектериниң дугайында оларга дыңнадып турары күзенчиг деп, оратор демдеглээн.

«Советская Россия» солун дугайында, төп парлалгага үнгүлээн шүүгүмчүлелдерге хамаарыштыр бодунуң бодалдарын илереткеш, СЭТА-ның чиңгине директору мынча дээн: социалистиг үндезинге эде тургустунуушкунуун чедиишкиниг улус депутаттарының Советтеринде болгаш массалыг информация чепсектеринде коммунистерни дамчыштыр ажылдың сарыылдыг, тодаргай болурундан хамааржыр деп турар эштер бодумну каттыштырар мен. Партийжи парлалга дугайында айтырыгны Секретариатка болгаш СЭКП ТК-ның Политбюрозунга тускай чугаалажып көөрүн, массалыг информация чепсектеринге, хамыктың мурнунда, бодунуң партийжи парлалгазынга партияның ажылының чаа системазын дүрген ажылдап кылырын ол саналдаан.

Партия база чуртта хөй-хөй кижилер кризистиг ажыл эртериниң ээлэн боттуг, ээлэн перспективтиг ыыска оруу болза, экономиктиг болгаш политиктиг чогумчалыг чоруктуң үндезининге социалистиг хогжүлдени уламчылаарының, хоойлу-дүрүмну болгаш эрге-чурумну быыыглаарының оруу болуп турар деп, РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының бирги секретары **И. К. Полозков** демдеглээн. Чүгле ол баазага бистиң улус ажыл-агыйыыстың структуразының өскерлиишкиннери, башкарылгалыг рынок харылзааларын чедиишкиниг киирери, чонуң амыдыралденнелин экижидери боттуг болгаш ажыктыг боор болур.

Бистиң ниитилелливистиң бүдүн-бүрүн болурунга хамаарыштыр бодалын чугаалааш, Эвилел кереезинге коммунистерниң дорт киржилгелиг болурунга ол доктааган.

Россия ында чурттап турар бүгү кижилериниң бажыды болуп артар-даа ужурлуг. Төрээн черинден ыракта кижилериниң салымчолу биске кончуг чоок. Национал даралар аразында чөрүшкек чүүлдериниң чалбыыжынга алыскан кижилериниң кударалы база ындыг. СЭКП, партиядан депшиттирген ССРЭ-ниң улус депутаттары үндезин эвес чурттакчыларның эргелерин бүгү талалыг камгалаар дугайында хоойлуну соңгаарлатпайн чедип алырын, бо айтырыг талазы-биле консультацияларны доп-дораан эгелээрин өске эвилелдешкен республикаларның компартияларынга саналдаан.

Амгы реформаларның утказын кижилерниң кончуталга эвээш кезин билип турар. Олар ам-даа ниитүннел үндүрүп чадашканнар. А чонуу бистер сөс кырынга бүзүредирин ораладжып турар бис. Чонга шыны чугаалавайн чыткаш, чон-биле сүмележип албайн чыткаш, чурттуң салым-чолу хамааржыр айтырыгны шиитпирлээри канчап-даа болдунмас деп, ол чугаалаан.

СЭКП-ниң амгы байдалынга оратор тодаргай доктааган. Аңаа хамаарыштыр ооң чамдык бодалдары мындыг болган: ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы коммунист кижини кортпактап турганы, Президент коммунист кижиниң туружун божаннадыр бодап, адын баксыратканы, армияның болгаш хоойлу-дүрүм камгалаар органнарының коммунистериниң адын нүүлдээни. Владимир Ильич Ленинниң адын куду көргени — кандыг-даа ниитилелдиң деннелиниге бүзүрээр арга чок чүве-дир. Ынчангаш бистериң аймаалардан үнгеш, массаларга салдар чедирер дээш үеже кырында демисежир үевис келген боор.

Чуртту бүгү-ниити харыысалга чок чоруктан бүгү-ниити харыысалгалыг чоруче шилчидерин СЭКП ТК-ның кежигүнү, Орджоникидзе аттыг колхозтуң даргазы (Дегестан АССР) **М. А. Чартаев** кыйгырган.

Чурттуң экономиказын рынок оруунче шилчидериниң, өнүү-хөреңги хамаарылганы өскертириниң, улус ажыл-агый башкарын чорударының дугайында айтырыларга хамаарыштыр бодунуң бодалдарын илереткен. Ынчалза-даа кажан бис хөй партиялыг системалыг турувуста, партия боду бодунуң шүүгүмү дээш демисежин шыдаарынга өөренир ужурлуг болгаш бодунуң одуруундан ат-алдарлыг эштерни идил үндүрер ужурлуг.

Кажан бодумнуң чуртумнуң катап тургустунуушкунунуң орунтарының дугайында бодалга алзы бергенимде, немец «кайгамчык хуулгаазының» дугайында бодалдан өске чүү-даа башка кирбес-тир. Аденауериниң чазаа, экономиктиг либерализм ону кыска хуусаада боттандырган болгай.

Парлалганың ролюнга тодаргайы-биле доктаап тура, сураглыг төөгүүчү «Огонёк» журналдың болгаш өске-даа парлалга органнарының чамдык анархисчи болгаш деструктивчи хөөнүнге доктаап, ол бүгү өйтур шавыышкынны алыр ужурлуун чугаалаан. Оон аңгыда, ол «Известия» солунга үнүп турар ханы уткалыг, анализтиг чүүлдерге доктаап, партия парлалгазы «Правда» солун шынар талазы-биле эвиннээнин демдеглээн. Ынчалза-даа хой-ниити партийжи парлалгага бүзүрээр кылдыр ам-даа шиитпирлиг хемчеглерни ап, кижилер массалыг информация чепсектерин дамчыштыр демагоггарга өйтур шавыышкынны бөөрин чедип алыр ужурлуг.

(Улаптчызы дараазында солунга үнер).

ЧОННУҢ ЭРГЕ-АЖЫЫНГА ДҮҮШТҮР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

кылбаан. Чоннуң өзүл көвүдээрин, чаа ажылдаар черлер тургузарын баш удур өөренип көрбээнинден, аныяктарны ажылга тургузарының айтырыы шинтирлеттинмейн турар. Ооң түпелинде оларның кем-херек үүлгедир чоруу өзүп, ол хөлбөөрөөш, национаалдар аразында чогумчалыг эвес хамааарылганы турган. Республикадан специалистер чоруп турар.

Кем-херек үүлгедиишкинин чавырылдырар талазыбиле хемчеглер алдынып турар. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң эдлег чок сессиязында айтырыгны чугаалашкан. Ам-даа орус, тыва чон ортузунга тайылбыр ажылын чорудуп, бо бүгүнүң чылдагаан-дестерин анализтеп турар. Кандыгдаа нациязы хамаанчокка республиканың хамаатыларының айылын чок чоруунун магадылалын хандыраар дугайында Тыва АССР-ниң Дээди Соведи доктаалды хүлээп алган.

Шак мындыг байдалдарда башкарылгалыг рынокче шилчиринниң чоокку болгаш ыракшылдыг программазын ажылдап кылыры белен эвес болуп турар. Баштайгы чылдар биске берге дээрзи чугаажок. Ону өөренип көргеш, РСФСР-ниң Чаза төпчүткен капитал салыышкыннарны бо чылдың деңнелинге арттырган, көдээниң социал айтырыгларынче угланган хөрөнгүнүн 1,8 катап улгаттырарын көрген. Ол акша көдээге бажың, школа, орук тударынче, радио, телефон, газ киирериниче үнер. Көдээ ажыл-агый продуктуларын күрүнеге дужаарының хемчээлин кудулаткан, кешти болгаш өлүкту күрүне чыгларындан ужулган, алдын тывыжының бүдүүлгезин биске ажыдары көрдүнүп турар. Биске көргүзүп турар бо дузаны чоннга тайылбырлаары артык эвес боор.

Адаанынар ийи документилерде үүлдерге хамаарыштыр бистиң республиканың чазаанын мурнунда улуг сорулгалар турып турар. Чүгле дуза дилеп өрбайн орулганын дестерин дилеп тывар. республиканың улус ажыл-агыйының структуразын эде көрүп, аренда, кооперация, боторуулгаже кирген коллективтерниң ажылын анализтээр. Экспертториин киржилгезиби рынокче шилчиринниң бичежек программазын тургускаш, ону келир сессияга чугаалажып көөрү-биле кирер бодап турар бис. Моон мурнунда колдуу чүгле чиг эт боор турган. Даг-дүгүн, өлүктү, дүктү, эштти, ыяшты, кат-чимисти болбаазыратпайн дужаап турган. Чоннуң хереглет бараанналарының 70 хуузун республикаже киир сөөртүп турар. Ынчангаш бичежек болбаазырадыр бүдүүлгелерни ажыдар. Даштыкы фирмалар-биле харылзаа тудуп, чиг эт болбаазырадыр каттышкан бүдүүлгелер тургузарының, даштыкы туризм сайыырадырының, бистиинге аңнаашкын баазаларын ажыдарының айтырыгларын шинтирлээр.

Айтып каары чүве чүгле бистиң республика эвес, бүдүн Сибирь, харын Россия безин, төп министерстволарының ведомстволарның чиг эт берикчизи болу берген. Оон чайлаарының оруктарын дилеп турар. Чүге дизе болбаазыраткаш садарга, хөй орулга киирип ап болур. Ынчангаш ажыл-агыйының янзы-бүрү хевирлерин: коллективтиг, хуу, күрүне ажыл-агыйларын катай хөгжүдер. Кижиниң чогаадыкчы чоруун, хей-аъдын деткиир, көдүрер. Ону кылырда аваа лозун-биле кыйгырбайн, экономиктиг, социал саазага даянып кылыр. Кижиниң бүдүүлгечеңсектериниң ёзулуг өскүн кылыр, күш-ажыл кижизидилгезиниң бүгү ажыглаттынмаан курлавырларынга оргаланыр. Аренда, өг-бүле звеноларны быныглаар, дузалал ажыл-агыйын хөгжүдер, чаңчылчаан хевирлерни ажыглаар. Совхозтар дужаар аргадан уштунгаш, арендаторларның, кооператорларның ассоциациязы болур ужурлуг, оларны-биле деп маргыжын ажылдаар.

Корр: Ажыл-агыйны чорударының чаа аргаларынче шилчип турар үеде, корумчурумну быжыглаары, кадрлар айтырыын шинтирлээри негеттинин кээр. Эллигир аргаларны ажыглап шыдаптар, сагынгыр-тывынгыр чорук база кадрлардан хамааржыр. Ылаңгыл национал кадрларны белеткээр талазы-биле тускай программа ажылдап кылдынган бе?

Ш. Д. Ооржак: Чурттуң улуг өөредилге черлеринге инженер-энергетиктер, теплотехниктер, эмчилер, улус ажыл-агыйының өске-даа специалистерин белеткээр дугуржулгалар кылдынын турар. Бичежек бүдүүлгелериниң ажыттынары-биле аргылга дериглериниң мастерлерин, аргыкчыларны, типография операторларын, эдикчилерни, алгы-кеш болбаазырадыр технологтарны белеткээрин өөренип көрүп турар. Дылды, чаңчылдарны шинчилээр эртем-шинчилел төптерин ажыдарын, оларны акшаландырарын көөр. Номнар белеткээринге кичээнгей салыр. Талантылыг уруглар дилеп, оларга аңгы школаны ажыдар. Гуманитарлыг угланыышкынныг специалистерни даштыкыга-даа, чурттуң аспирантураларына белеткээр. Салдынын турар сорулгалар улуг.

Корр: Экология айтырыы база аңгы үеде чугула айтырыгларның биредээн болуп турар болгай. Бо талазы-биле тускай мергежилдиг кадрлар база херек ыйнаан?

Ш. Д. Ооржак: Бойдус камгалалыңга хамааржыр он ажыг янзы-бүрү үүрмек организацияларның удуртукчуларында чаңгыс-даа тыва кижи чок турган. Сөөлгү үеде элээн анализти кылып, чамдык эштерни быжыглаан. Специалистерни албан белеткээр. Кижилерниң кадыы, амыдырал-чуртталгазы-биле холбашкан экология айтырыынче кичээнгей салбас болза хоржок апарган. Чараш, каас бойдустуг черге өскен кижиниң сеткили чараш болур дээрзин уттун болбас. Тыва кижи бодун бойдустун өзин кылдыр көрүп, ону хумагалап чораан. Бо улусчу чаңчылдарны ылаңгыя аныяктарның угаан-бодалынга сиирзе эки.

Корр: Башкарылгалыг рынокче шилчилге кажан бистиң республикада чурттап турар аңгы-аңгы нацияның кижилериниң аразында быжыг найырал, билчилге турда, чедимчелиг шинтирлеттинин болур эвеспе?

Ш. Д. Ооржак: Ол кончуг шын. Республиканың интернационалчы, орус, тыва коллективтериниң, школаларының, районнарының аразында харылзааларны быжыглаар. Кады ужуражыышкыннарны, кежээлерни доктаамал организастаар. Аныяктарның интернационалчы кижизидилгезин күштелдирер. Республика иштинге мындыг кады ажылдажылганы, найыралды быжыглавышаан, кожа регионнар-биле, оон эртүкү, эвилелдешкен республикалар-биле экономиктиг, культура харылзааларны тудар сорулганы салып турар бис. Совхозтар-даа өске черлерде ажыл-агыйлар-биле харылзааны тудуп, хөй хуусаалыг, бот-боттарынга ажыктыг керээлерин чарып, болур. Экономика талазыбиле Тыва чурттуң хөй-хөй девискээрлери-биле сырый харылзаалыг. Ындыг болганда культура харылзаалары база турар ужурлуг. Башкарылгалыг рынокче шилчээн соонда, бистиң республика чүгле РСФСР-биле эвес, ССР Эвилели-биле керээлерин чарар. Ортаа Азияның, Прибалтиканың, Закавказьениң, Украинаның бүдүүлгелери-биле кадрлар белеткээриниң, экономиктиг кады ажылдажылганың-даа талазы-биле керээлерни чарарын чугула деп санап турар бис.

Командылап дужаар арга ажыл, амыдырал хөй четкестерни болдурганын билир бис. Экономиктиг реформаның чер албайн турарындан садыг-магазинде бараан, аъш-чем ховартаан. Хамык чүвениң доозу бараанналарның ховартаанында деп бодаар мен. Ол кижи эки бараан, бажың алган деп артыктажыл турарывыс база дефицитте. Социал чөптүг чоруктуң хажыдыышынныңнары болуп турган. Ол-бо нацияның аразында артыктажы-даа бөөр чүвези ында. Көдээ черге болза, эки дээн бараанналарны даргалар алыр турганы чажыт эвес болгай. Кижилер аразында билишпес чорук нациялар аразында билишпес чорукче чамдык таварылгаларда шилчип болур дээрзин утпаза эки. Ынчангаш чоннуң амыдырал байдалын экижидери, социал камгалалдыг чоруун бирги черже үндүрери чугула. Экономиктиг, политиктиг-даа сорулгалар кижилериниң эргежыынга, сонуургалынга дүүшкен турар ужурлуг.

Күжүвүс-найыралда

1944 чылдың октябрь 11-де ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму Тыва Арат Республиканы ССРЭ-ниң составынга киирип алыр дугайында Чарлыкты үндүрген. Оон бээр ам дөртен алды чылдар эрткен. Хөгжүлдениң базымнарын айытпышаан, төөгүнү бөгүнгү көрүш-биле эде көрүп, хандыр өөрснип, келир үеде сорулгаларны тодарадыр, салым-чолду шиитпирлээр нарын айтырыглар бистиң мурнувуста туруп турар.

Бөгүнгү номерде ол хүнге тураскааткан материалдарны парлаан.

ВАСИЛИЙ ЯН БОЛГАШ ТЫВА

1920 чылдың төнчүзүнде Урянхай крайның Өөк суурга Василий Григорьевич биле Мария Алексеевна Янчевецкийлер башкылап эгелээн. Орус-япон болгаш делегейниң бирги дайынарының кижикчизи, Петербург гимназиязының башкызы чораан. Турцияга, Балканнарга Санкт-Петербургтуң Телеграф Агентствозунуң корреспондентизи турган. Ортаакы Азияны, Чоокку Чөөн чүктү, Персияны, Төп Россияны, Англияны эргип каапкан кижи бичии суурга келгеш, культура - чырыдыышкын ажылын идепкейлиг чорудуп турган. РОСТ-туң Урянхайга башкызы, бижикчизи, информатору, чырыдыышкын ажылдакчызы болуп турган.

Ол Өөк суурга 1920 чылдың күзүнүнден 1921 чылдың күзүнге чедир чурттаан. В. Янның Тывага чорудуп турган культура-чырыдыышкын ажылы кончуг гуманныг, үнелеп четпес чүүл болур, ону бистиң республикада ам-даа чедир үнелеп көрбөөн деп болур. Өөк суурнуң уругларының уран чүүл кижизидилгезинге, чон ортузунга суртаал чорударынга бүгү күжүн салып ажылдаан. Белен эвес байдалдарда ол орус-тыва сөлгарь тургузарының шинчилел ажылдарын, «Кара-Нор хөлдүң чажыды» деп чечен чугааны тургузарынче угланган чогаадыкчы дилээшкиннери, «Чингис-Хаан», «Батый», «Сөөлгү далайже» деп номнарның маадырларының овур-хевирлерин чоидан дилеп көөрү дээш өске-даа ажылдарын ол борта эгелээн. Бо бүгүнү хандыр сайгарып, шинчилээри чугула апарган.

Тыва черге боттарының келир үедеги маадырларының овур-хевирлерин ийи сураглыг чогаалчы тыпканы база онзагай. Ол кымнарыл дээрге ССРЭ-ниң күрүне шаңналдарының лауреаттары Василий Ян биле Владимир Чивилихин. Баштайгызы тывалар аразынга чурттап турганы-биле байлак материалдарны чыып алган. Оон оглу М. В. Янчевецкийниң номунда бижээн сөстери бар: «тывалар-биле чугаалажыр күзелдиг турган, бир катап тываларның байырлалынче бисти ап алган, хөй уругларлыг Сарыг-оол деп кижиниң кидис өөнге чурттап, ширтек кырыига удуп, чаңгыс паштан чемненип турган бис»...

Чөөн чүк улустарының ажыл, амыдыралын, чаңчылдарын билир болгаш, В. Ян «өске улустарга улуг хүндүткел болгаш өөрзек сеткилдиг турган» деп. «Үзбекстанның орус чогаалчыларының чогаадылгазы» деп номда бижээн. Балтикада Ревель гимназиязына, оон соонда Петербург университединге эртем чедип алган болгаш, бүгү талазы-биле сайзырааңгай турган. Ревельге Чинизелли биле Труццинин ириги чылдыг-на барып турган. Бичии турган ол Аберг болгаш Лурих олар-биле танышкан. Клоун Жаколино Рошеден ол сальтомортале, флик-фляк хевирнин халыгларын өөренип алган. Оон башкылап турган гимназиязынга драматург В. Вишневский, чогаалчылар Е. Федоров, Р. Рождественский өөренип турган.

Шулукчу Р. Рождественский мынчаар сактыр: «Үнүн черле көдүрбейн, үргүлчү чымчак, тода, дорт чугаалаар, шупту улус-биле эптиг». Башкы ажылынга, эстетиктиг кижизидилгеге оон көрүштерин тускай өөренир болза эки. Тывага баштайгы агитас-көрүлде хемчеглерин В. Ян эгелээн деп болур. Бир талазында партизаннар, өске талазында бай уругларын школаже ытпас тараачыннар чурттап турар бо суур ынчан Мурнуу Сибирьде эң театржы суурларның бирээзи турган.

1921 чылдың январьдан мартка чедир Өөкке «Кызыл шеригжи сылдыс» деп чаңгыс көргүзүглүг комедияны, «Кызыл бөртчүгеш» деп агитшинин, А. П. Чеховтуң «Предложение» деп водевилин ол бижээн болгаш кадайы-биле кады турган. Ол ышкаш Сибирь амыдыралының дугайында улусчу шиитпирлер база тургусканнар. Өөк, Туран суурларга оларны көргүскен.

Тывага бир дугаар ёлка эрттирериниң театржыткан көргүзүүни ол 1921 чылда эрттирген. Ол ёлкага өске суурларның чону келген. Шыдалдыг өөкчүлер оон соонда уругларын школага эккеп турар апарган. Аңгы чөрүлдээлериниң, бүзүрел чок чоруктуң байдалында агитшилер аудиториядан салдар чедирип турганын шинчээчилер бижип турар. Уругларга бижээн шиилериниң дылы билдингир, тургузуу нарын эвес-даа болза, утказы сагыш-сеткилди хаара тудуптар турган. В. Янның ол дуржулгазын үжен-дөртен чылдарда Туранның № 1 школазының агитбригадазы, Шагаанарыгга, Сарыг-Сепке уламчылап турган.

Баштайгы шиилериниң типилелгезинге чалгынналган чогаалчы орус тараачын театрының дуржулгазын өөренип турган, тус черниң амыдыралын көргүскен «Сваха из моторного» деп шиини тургускан. Рольдарны партизаннап турган аныяк тараачыннар ойнап турган. Минусинскиниң политчырыдыышкыны ону шупту суурларга көргүзерин сүмелеп турганын оон оглу сактып бижээн. Тывага баштайгы агитас уран үүл коллективтериниң дугайында шинчилээн ажылдар, документилер эвээш болуп турары хомуданчыг. Кызыл-исчилериниң чыгган материалдарында безин солуп фактылар бар. 1980 чылда шиинге ойнап турганнарның бирээзи Г. Д. Юркина мынчаар сактып турар: «Мен Миша Янчевецкий-биле өөренип турган мен. Оон ада-иезин Василий Григорьевич биле Мария Алексеевна — башкыларывыс. Оларның өг-бүлези школаның бир, бистиң өг-бүлевис өске талазынга чурттап турган. Мээн ачам скрипкага ойнаар. Оозун ол школага белекке берген чүве. «Кызыл бөртчүгеш» деп шиинге Миша-биле мен кады ойнап турган бис...».

Кызыл Армияның Минусинскиге школаже шиилериниң дылы билдингир, тургузуу нарын эвес-даа болза, утказы сагыш-сеткилди хаара тудуптар турган. В. Янның ол дуржулгазын үжен-дөртен чылдарда Туранның № 1 школазының агитбригадазы, Шагаанарыгга, Сарыг-Сепке уламчылап турган.

Баштайгы шиилериниң типилелгезинге чалгынналган чогаалчы орус тараачын театрының дуржулгазын өөренип турган, тус черниң амыдыралын көргүскен «Сваха из моторного» деп шиини тургускан. Рольдарны партизаннап турган аныяк тараачыннар ойнап турган. Минусинскиниң политчырыдыышкыны ону шупту суурларга көргүзерин сүмелеп турганын оон оглу сактып бижээн. Тывага баштайгы агитас уран үүл коллективтериниң дугайында шинчилээн ажылдар, документилер эвээш болуп турары хомуданчыг. Кызыл-исчилериниң чыгган материалдарында безин солуп фактылар бар. 1980 чылда шиинге ойнап турганнарның бирээзи Г. Д. Юркина мынчаар сактып турар: «Мен Миша Янчевецкий-биле өөренип турган мен. Оон ада-иезин Василий Григорьевич биле Мария Алексеевна — башкыларывыс. Оларның өг-бүлези школаның бир, бистиң өг-бүлевис өске талазынга чурттап турган. Мээн ачам скрипкага ойнаар. Оозун ол школага белекке берген чүве. «Кызыл бөртчүгеш» деп шиинге Миша-биле мен кады ойнап турган бис...».

Кызыл Армияның Минусинскиге штавының канцелриязынче ону бижээчиледип чорудуптарга, суурнуң чону хомудааш ыглажып турган. Минусинскиге баргаш, ол хөорай театрынга шиилерни бижиринден ангыда, уруглар театрын тургузушкан. 1985 чылда В. Янның төрүттүнгенинден бээр 110 чылын таварыштыр Минусинскиниң театры ол шиилерни катап тургускан. Башкы Л. К. Палилованың удуртулгазы-биле Өөк школазының өөренгичилери «Кызыл шеригжи сылдыс» деп шиини тургускан.

Минусинскиге тургаш, В. Ян эстетиктиг кижизидилге теориязын хандыр өөренип, «Көдээ сценага шижидилгелер», «Көдээге чайгы театр ажылы», «Өрээл театр» деп үүлдерни бижээн. Көдээниң чонунуң идепкейин театр оттурун болур деп, ол бүзүрел турган. Тывага агитастыг көргүзүглер берге байдалдарда тургустунган. Оон бажынга сураглыг совет - чогаалчы, төөгүчү, интернационалист Василий Григорьевич Ян турган. Чоокта чаа Тывага оон 115 хар харлаанын эрттирип турганы интернационалчы харылзааларның быжын бадыткап турар.

Сергей БАИР.

ЧОГААДЫКЧЫ, НАЙЫРАЛЧЫ ХАРЫЛЗААЛАР

Тыванын улустун шулукчузу Степан Сарыг-оол сөөлгү шулүктеринде «күштүг, чаңгыс аай хорда мээң амыдыралымның ырлары дыңналып турар» деп бижээн. «Саны-Мөге», «Алдын-кыс», «Совет Эвилелиниң хамаатызы мен» деп сураглыг шулүктерге бодаарга, бо шулук нептеревээн, ынчалза-даа шулукчүнүң бөдүүн-даа бол, чоргаар дыңналыр бо одуруглары . сеткилге дээп турар.

Бөгүнгү плюрализмче чүткүл үеэинде кижи бүрүзү, өске улустан ылгалдыг-даа болза, бодунуң бодалын сөглексээр үеде чүге чаңгыс аай хор чүвел деп айтырары чугаажок. Поэзияга, литературага черле чаңгыс аайланчак чорук херек бе? Мындыг бодалдар эргижирей бөрбөөн бе? Айтырыглар-ла хөй.

1944 чылдың орай күзүнде Москвага, дайынның имдемдектери ам-даа читпээн турар үеде, беш класс өөренгичи турган мен тыва литература-биле танышкан мен. Бичии аарыгзып турган бажындан үнмейн, радиога хөгжүмүнүг дамчыдылгалар дыңнап орган мен. С. Токаның «Тос чадырда» деп тоожузун ынчан дыңнаан мен. С. М. Кировтуң чаш чылдарының дугайында, армян чогаалчы Ст. Зорьянның, украин Т. Шевченконуң чогаалдары чергелиг номнарны номчаандаа болзумза, Пушкин, Лермонтов, Сервантес, Диккенс ышкаш классиктер-биле таныш-даа болзумза, ол номчуваан-даа, чүгле дыңнаанын тоожу мөңгө бир онзагай болган.

Москва университедин доозун турган, Семен Гудзенконуң очулдурганы Ю. Кюнзегештин шулүктерин номчаан мен. Чогаалчылардың бижин турары кайгамчык черже ажылдап чоруур күзел меңгө ынчан төрүттүнген. Тывага мен 35 чыл ажылдап, чурттап тур мен. Тыва литератураның хөгжүлдезин караам-биле көрүп, бодум очулдуруп келдим. Чогаалчылар эп-найыралдыг харылзааларны тудуп келдивис.

Аңгы-аңгы жанрлар, угланыышкыннар тыптып турар. Хөй талалыг романнар кеступ келген. Ынчалза-даа литература чаңгыс аай угланыышкынныг артган. Улусчу ырлардан, тоолчурту чугаалардан, тоолдардан эгелээш, ам сонеттерни, өнегин одуругларын шингээдип ап турар апарган. Рубяйяту, хокку, танке ышкаш чөөн чүк чогаалының нарын хевирлерни шингээдип ап турар. Шин чогаалында чаа дилээшкиннер бар. Оожумдаа темпилиг болза, критика бурунгаарлап орар.

Кайгамчыктыг чогаалчылар ам бистиң аравыста чок. Степан Сарыг-оол, Сергей Пюрбю, Олег Саган-оол, Леонид Чадамба, Байкара Хөвенмей. Олар литератураның теоретиктери, башкылары турган. Бодунуң үеэинде кижилери ол үениң нарын байдалдарын чурттап эткен, ынчалза-даа келир үеге, чоннуң күштүүнге бүзүрелин салбааннар. Оларның иштинден Сергей Бакизович дыка берге шылгалданы эткен. Хосталгазын казыткан-даа болза, поэзияга өскерилбээн, харын-даа үнелеп четпес очулгаларны кылган. Олег Карламович белен эвес оруктарны эткен. Ол үениң улузун кортук дээр. Ол шын эвес, Чогаалчылар амыдыралдан чыдып калбайн турган. Ынчангы чогаалчылар аныяктарга аажок бүзүрээр, деткиир турган. Чээрби ийи харлыг турумда О. Саган-оол меңгө «Улуг-Хемнин» орус чогаалдарын редакторлаарын бүзүрээн.

Бо чурттап келгеш, тыва литератураның хөй национаалдыг совет литература-биле кады ажылдажылгазын, чаңгыс аай хорун магадалбиле көрүп келдим. Хөгжүм жанры болур хорга база ынак болганымдан ийикпе, Степан Сарыг-оолдуң чаңгыс аай хор деп бодалынга дыка таарзынар мен. Хор тургузары белен эвес. Шупту үннерни таарыштырары негеттинер. Кижи бүрүзүнүң тускай үнү орта онза дыңналып турар болза, ниити ыр аянныг болур. Литературага база ындыг.

Бис борта чурттап эгелей бергенивисте, Степан Щипачев биле Семен Гудзенконуң аттары тыва литературага билдингир турган. Номчукчулар болгаш чогаалчылар Александр Пальмбахты аажок хүндүлээр турган. Амгы хамык чүүлдерни эде көрүп турар үеде бо аттар Тывага болгаш тываларга хүндүткелдиг болуп артар дээрзинге бүзүрээр мен.

Тыва дугайында орус дыл кырынга чугаалаан, парлаан сос бүрүзүн аваа-ла деткип турбаан. «Новый мирге» парлаан С. Георгиевскаяның «Моңгүн сос» деп романынга тыва интеллигенцияның төлээлери — чогаалчылар, журналистер, актёрлар, юристер удурланган. Москваже хөй ат салган удурланыышкынга мен база киришкен мен. Кыдыра бодалдыг студент Липчинскаяны дег, ынчан бир эвес парлалга дугайында хоойлу турган болза, ону база судка бээрин негээр турган ийик. Парлалгага мегеиугул деп чүвени кайыдаа шагда чон хүлээп көрбес турган. Чечен чогаалгадаа болза.

Кижиниң организими дег, литератураның организми хан бүрүзүнге таарышпас, бодунуу дег хүлээп албас. Степан Щипачевту, Семен Гудзенкону сеткилинден хүлээп алган тыва литература Ивинскийниң, Северцовтуң, Фолминниң, Железноватуң, Старинниныңаныңаныңа

Бөгүн В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының 55-ки сезону ажыттынар

ДҮВҮРЭЭЗИННЕР—ИДЕГЕЛДЕР

Ооң бүдүүзүнде театрның чогаал кезээниң эргелекчизи, драматург В. Серен-оол-биле бистиң корреспондентивис интервью кылган.

— Владимир Седипович, силер ам театрның барык хоочуннарынга санадыш, хой чылдарда ажылдап келдиңер. Сезон ажыдыышкынының бүдүүзүнде театрга болган хөлзээзиннер дугайында чүнү чугаалап болур силер?

— Хөлзээзиннер азы кандыр-бир үүлдер театрга болган дээр болза, арай шын эвес апаар боор. Сезон бүдүүзүнде тургустунган байдалдың нарынын эскергеш, артистерниң дүвүрээзининиң тускай онза комиссиязын тургусканы — театрның келир үеэзинге идегелдер-дир. Чаңгыс сос-биле чугаалаарга, чылдар дамчып, чыглып келген «аарыгның» улуг «ыжыкче» шилчээш, чарлы бергени-дир ийин. Аалчы чон — көрүкчүлерни уткупхүлээп алыр, ажылдаарынга таарымчалыг байдалдар чогун ажыы-биле сөглеп, удуртур черлерден дуза дилээничиң чөптүг кышкызы сезон бүдүүзүнде дыңналган. Болган үүлдүң база тургустунган комиссияның негелделериниң дугайында силериниң солуунар октябрь 2-де, 10-да бижигиледи, ону катаптавас мен, оларда шыны бадыткаан. Эрткен хүннерде театр коллективи ийи дакпыр күженишкиннерлиг ажылдап, көрүкчүлерин хүндүлээш, чаа сезонун ажыдар деп шиитпирлээн. А комиссия бүрүн эргелиг болуп артпышаан, салдынган негелделерни чедип алыр дээш ажылдап турар.

— Октябрь 1-де «сезонга белен эвес бис» дижип турдуңар, он хонук иштинде бүгү чүве кылдына бергени ол бе?

— Сезон ажыдыышкынының репертуары, аңаа артистерниң беленииң дугайында сентябрь айда-ла телевидениеге дамчыдылгаларны организастап, солуннарга бижип турган бис. Театрның чылыы, арыг-силиг кылдыр септеттинмээни, чамдык техниктиг цехтер, көрүкчүлерге бараан боор ажылдакчылар белен эвес турганы шын. Октябрь 4-те болган улуг хурал соонда, беш хүнде дыка-хой үүлдер кылдынган. Борта биске Министрлер Чөвүлели боттуг дузаны көргүскен. Айда-чылда тывылбайн турган материалдар безин чаңгыс-ла хүн тыпты берди. Үстүкү удуртулгадан сагыш салыышкын ол хире онза-дыр. Коллектив база бодунуң көрүкчүлерин болгаш октябрь 11-ниң, бистиң чонга төөгүлүг утказын мередеп билгеш, шулургу чоруун көргүскен. Бүгү чүве хары угда бүде бербезин билир бис. Негелделеривиске дүүштүр аазаашкыныларга бүзүреп турар бис. Оны чедип алырын комиссияга коллектив дааскан. Театр — чаңгыс нижи эвес, а коллективтиг организм. Ол — республиканың чонунуң өргээзи, ооң удуртукчуларының индири. Ынчанганда ооң салым-чолу дээш кижи бүрүзү эриг сеткилдиг болгу дег.

— Театрның директорунга кандыг кижи херегил база бодуңарның шилилгеңер бар бе?

— Үлегерлеп чугаалаарга, театрга ёзулуг эз херек. Бисте директорнуң оралакчызы, тыва болүктүң кол режиссёру, кол бухгалтер дээш херээжен эзлер кайы хой. Шак бо ак өргээге ам эки эр эз херек. Ындыг эзге шилилгем бар. Ооң адын бистинде ажылдап турар инициативтиг болүкте киирген мен. Хууда саналымны республика солунунга чарлаары чараш эвес боор.

— Сезон ажыдыышкынында В. Көк-оолдуң «Хайыраан бот» деп шиизинден аңгыда, театрга кандыг үүлдер болур ирги?

— Шии мурнунда театрның фойезинге массалыг оюн-тоглаа, делгелгелер, артистер-биле ужуражылгалар болгулаар. Эрткен сезонда чогаадыкчы ёзу-биле ажылданнарны чон мурнунга шаннаар. Сезонда эр, херээжен рольдарга эң эки овур-хевирлерни тургусканнарга медальдарны тыпсыр.

— Оларга кымнар хамааржыр ирги?

— Ийи кижи. Театрның специалистер коллегиязының болгаш Тыва АССР-ниң театр ажылдакчыларының эвилелиниң баштаар черинин шиитпирлээр-биле алырга мындыг: «Дойлаашкын», «Он пйиниң дүнезинде», «Ханныг истер» деп шиилерге Агы, Мария, Соланғы оларның оизагай овур-хевирлери дээш артист Надежда Наксыл, «Ханныг истерде» Хуваның, «Үш эртемниг оолда» дөрт овур-хевирлери дээш артист О. Дамба-Хуурак сезоннуң эң эки эр, херээжен артистери болганнар. Оларны бүгүн дипломнар болгаш медальдар манап турар.

— Чогаал кезээнің ажылынга хамаарыштыр үүнү чугаалап болур силер?

— Мээң албан-хүлээлгемни-шыны-биле адаарга, кол режиссёрнуң чогаал талазыбиле дузалакчызы дээр. Кол режиссёрларның доктаамал солчулгазы, бо чылдың майдан эгелээш, тыва, орус бөлүктериниң кол режиссёрларлыг апарганы — чаңгыс аай программалыг ажылдаарынга таарымча чогу билдингир. Амдыызында чүгле тыва бөлүктүң режиссёрлары-биле ажылдап турар мен. Театрның чаа удуртулгазы-биле шиитпирлээр иштики айтырыглар хөй. Хөгжүм-шии театры, театр-студия «Күзелден» аңгыда, улусчу театрлар, хөй санныг шии коллективтери бар. Оларның шуптузунга шиилер херек. Ынчанганда драматургилга сундулуг авторнар-биле керээлерни чарып, социал чагыгларны кылып, республика чергелиг конкурстарны чарлаары чүгүлү. Маңаа акша-хөреңги херек. Эки шии бар болза, ону тургузар, аңаа ойнаар кижилер тыпты бээр. Театр уран чүүлүнүң өзээ — драматургия. Ындыг болганда, театр дугайында айтырыгны моон эгелээр болза эки деп бодаар мен.

— Эрткен сезонның өөрүнчүг үүлдериниг үүлер хамааржыр болур ирги?

— Бирээде, театрны Виктор Көк-оолдуң ады-биле адааны. Ийиде, театрның келир салгалы боор талантылыг оолдар, кыстарның Ленинградтың театр, музыка болгаш кинематография институдунда тыва студия бооп өөренип киргени. Үште, сезон бүдүүзүнүң дүвүрээзиниг хүннериндe төрээн театры дээш туржуп билир кижилериниң коллективте хөй-үнге өөрүп, чоргаарландым.

— Хомуданчыг үүлдер база бар-ла ыйнаан?

— Эндерик. Эң ылаңгыя режиссёр кадрларның эвээжи. Театр критиктери, театроведтер барык чок чыгыыдыр. Черле ынчаш, Тыва АССР-те театр уран чүүлүн хөгжүдериниң дугайында тускай доктаалды хүлээп ап, комплекстиг ажылды чорудары негеттиниң келген.

Интервьюну Сарыг-оол КУУЛАР. кылган.

Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи, режиссёр Кадр-оол Сагды шулүкчү Владимир Серен-оолдуң «Энесай-Мерген» деп шулүглел-легендазын шиижидип тургускан.

ЧУРУКТАРДА: В. Серен-оолдуң «Энесай-Мерген» деп ийи кезектиг шулүглел-легендазындан көргүзүглер.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

АРТИСТ КЫСКА

Алдын-сарыг кежеге-даа ажыттынды,
Адыш даажы база катап диңмиттелди.
Торгу тону хөлбелчиңнээн аныяк кыс
Тоолда чараш даңгына дег базып келди.
Айлаң куш дег, артист уруг —
Хоюг үнү хомусталды.
Ынакшылды алгап-йөрээп бадырыпты,
Ындыныалып, сарынналып хөлзеп ор мен.
Бодалдарым чашкы шаамче ужугупту,
Бойдус төрээн чаяныңга адааргадым.
Айлаң куш дег, артист уруг —
Ырлаарынга ынакшыдым.
Куу куштуң салдааны дег танцы тепкен,
Куюм сеткил кударадыр шинге ойнаан,
Төрел чонга, улуг чуртка аян туткан,
Төрээн черим чараш кызын магададым.
Айлаң куш дег, артист уруг —
Чоргааралым шолбаны сен.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧАҢГЫС КАТАП КӨРГЕН БОЛЗА

1990-1991 өөредилге чылы эгелээн, доозукчу класс болуп, он бирги классчылар болгаывыс бо. Клазывыста орус, тыва өөреникчилер холуй өөренип турар бис. Бисти беш класс турувуста-ла, кадып каан. Интернационалчы өөреникчилер, бистиң аравыста найырал быжыг, мыгажып, маргыжып деп чүве билбес бис. 8 класска турувуста чэөрби уш кижи турдувус. Ол-бо училищелерже өөренип чорутканнар артыы 13 кижи болдувус. Ынаар-мынаар чоргулай барган эш-өөрүвүс-биле чагаалажып, харылзаавыс үспейн турар бис. Тывадан дашкаар хоорайларда төреллериниде барып, ында школаларда өөрени берген орус эштеривис бистен ырап чорупканынга дыка хомудап бижип турар. Өскен-төрээн черинче дедир ээп кээр күзелдиин үш орус эштеривис бижип турар. Оларның дедир чедип кээринге бүзүрээр бис.

Ада-өгбелеривис чаагай чаңчылдарының, ёзулалдарының дугайында «Шыңга» парлаттынып турар үүлдерден дыка хөйну билип ап тур бис. Чамдык үүлдерни тыва чогаал кичээлдериге сайгарып тур бис. Бурунгу Тываның амыдыралын биске өөредири-биле В. Ш. Көк-оолдуң «Хайыраан бот» деп шиизин 11 класстың тыва чогаал программазында киирген. Бо хүннерде өөренип тур бис. Сурагжаан шии чогаалчызы, чоннуң ынак артизи Виктор Шогжапович Көк-оолдуң бо шиизин мээн үеминиң элээдилери бо кожуунга черле көрүп көрбээн. Черле улуг-даа көрүкчүлер бо чоокта көрбээнин хомудап чугаалажыр-дыр. Чүс катап номчуурунуң азы дыңнаарының орнунга, чаңгыс катап көрген болза дээринге четтикпес улус-тур бис.

Харым 17. Бо назыда суурумга тыва шии черле көрбедим. Ында-хаая орус артистер кээрге, оларның шиилерин харын көөр-ле турдувус.

Ада-ием назыны база дөгээн. Олар 1968 чылда-ла Улуг-Хем кожуундан көжүп келген. Улуг-Хемге турган, «Хайыраан ботту» чаңгыс катап-ла (аныяанда) көргеннин сактып олурарлар. Оларның ынчан көргенин сактып чугаалажып органын дыннаан, шинни көрүксээрим дам баар-дыр.

Тыва дылывысче, тыва чогаалче хандыкшып кирген бо үевисте, хоочун, ат-алдарлыг чогаалчыларывыстың «Хайыраан бот» болгаш оон-даа өске шиилери-биле биске. Аржаан суурже Виктор Көк-оол аттыг хөгжүмшии театрының артистерин улуг, бичин аржаанчылар чалавышаан, театрның 55-ки сезонунуң ажыдыышкыныбиле чогаадыкчы чедишкинни күзедивис.

Катя ТЮЛЮШ. Өөреникчи.

ТӨӨГҮНҮҢ АРЫННАРЫНДАН

«Национал театр — нацияның хөгжүлдезиниң имдемдээ... Боду тускай дылдыг чон, төрел бөлүк бүрүзү төрээн театрлыг болуруп күзээр болгаш аңаа чоргаарланыр» деп. А. Н. Островский бижээн. Шынап-ла, бурунгу тыва улустуң ындыг күзели 1936 чылда боттанган. Ынчалза-даа эгезинде чартык бот-тывынгыр театр-студия турган. 1941 чылда республиканың хөгжүм-шии театры тургустунган болгаш Тываның культуразының эн улуг төөгү апарган. 1977 чылда театр амгы үеним дериг-херексеңдери-биле хандыртынган, улуг делгем театрже көшкен.

1947 чылда А. Фадеевтиң «Аныяк гвардия», Н. Островскийниң «Кан канчап катканыл» деп романнарынга үндезилээн шиилерни хөгжүм-шии театрының артистери чонга бараалгаткан. Олла чылын сураглыг режиссёр И. Исполнев тыва артистер-биле кады драматург В. Көк-оолдуң «Хайыраан бот» деп шиизин база катал көрүкчүлерге бараан болдурган. 1951 чылда режиссёр Иван Забродиниң тургускан ёзугаар Н. Гогольдуң «Ревизор» деп шиизин бирле дугаар тыва чонга көргүскен. Оон эгелээш-ле, театрның орус, тыва бөлүктери К. Треневтиң «Любовь Яровая», Д. Фурмановтуң «Үймээн», В. Көк-оолдуң «Самбажык», С. Токаның «Боттанган күзел», С. Пюрбюнуң «Кызыл үер», К. Кудажының «Феликс Кон», Н. Погодиниң «Боолуг кижи», М. Шатровтуң «Революцияның ады-биле» болгаш өскедаа делегейнин классиктиг шиилерин чонга ойнап көргүскен.

РСФСР-ниң алдарлыг болгаш Тыва АССР-ниң улустуң артизи, Тываның күрүне шаңналының лауреады Олег Намдараа Ленинниң ролүн чедишкинниг күүсеткеш, тыва артистерниң уран талантылының бадыткаан. Тыва артистериниң аразында РСФСР-ниң алдарлыг, улустуң болгаш Тыва АССР-ниң алдарлыг, улустуң артистери деп хүндүлүг аттарны эдилеп чоруур кижилеринин саны өскен. Ол ышкаш Совет Эвилелиниң орден, медальдары-биле шаңнатканнар база хөй.

В. Көк-оол аттыг республиканың хөгжүм-шии театрының 55-ки сезонунуң ажыттынары-биле холбаштыр бүгү артистерингe, ажылдакчыларынга, ажылчыннарынга чогаадыкчы чедишкиннерни, кадыкшылды, аас-кежикти күзеп каалынар.

Чаа шиилер

БАШТАЙГЫ КӨРҮКЧҮЛЕР БОЛУҢАР

В. Көк-оол аттыг хөгжүмшии театрының бөгүн ажыттынып турар 55-ки сезонунда чаа шиилер кайы хой. Чүгле октябрьда безин үш шиини көөр силер. Оларны допчулаарга мындыг.

Улугларга болгаш уругларга онзагай белек — В. Көжелдейниң тыва улустуң хөйге билдингир тоолунга үндезилеп бижээни «Үш эртемниг оол» деп шиизи болур. Ону тыва бөлүктүң кол режиссёру И. Лопсан национал хевирлиг, каас-чараш кылдыр тургускан. Чурукчузу М. Ворончихина. Ук шиниге тоолчургу болгаш хуулгаазынныг сагындырар тааланчыг музыканы аныяк артист, бот-тывынгыр композитор А. Мортай-оол биллилиг чогааткан. Ол шииниң кол маадырының — эртем-билигже сундулуг оолдун ролүн база ойнап турар. Өске рольдарда ооң өөрү Н. Наксыл, М. Даржап, О. Дамба-Хуурак олар хаара туттунган. А аныяк артист О. Дамба-Хуурактың дөрт рольдарга бо шиниге хуула бээри сонуургалыларны хайныктырары — шынап-ла, тоолчургу. Ынчанганда албодуларны болгаш ажы-төлүңерни «Үш эртемниг оол» манап тур. Шии уругларга октябрь 14, 21 хүннеринде, а улуг улуска 20-де болур.

Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи, режиссёр Кадр-оол Сагды шулүкчү В. Серен-оолдуң «Энесай-Мерген» деп шулүглел-легендазын сценага таарыштыр тургускан. Шиини режиссёр болгаш чурукчу бир янзы кылдыр шиитпирлээни — мурнунда тургустунуп турган ажылдардан ылгалдыын эскерер силер. Чурук кааталгазын Тыва АССР-ниң алдарлыг чурукчузу В. Шульга кылган. Режиссёрнуң ассистентизи — театр уран чүүлүнүң А. Луначарский аттыг институдунуң режиссура салбырында бот-өөредилгеби-биле өөренип турар аныяк артист А. Хомушку.

«Сенден делгем хем бар
деп бе, Энесай,
Сенден эргим чер бар
деп бе, Энесай,
Сенден ханы мунгаг бар
бе, Энесай,
Сенден хостуг чыргал
бар бе, Энесай?
Сенден делгем хемнер чок
тур, Энесай.
Сенден эргим черлер чок
тур, Энесай.
Сенден ханы мунгаг чок
тур, Энесай.
Сенден хостуг чыргал чок
тур, Энесай» — деп, Ч. Айтматовтуң «Ак хем» деп тоожузунда ие хем — Энесай дутайында бурунгу ыры — ук шииниң аяны болуп турар. Чаа шииниң музыказын Тываның комсомол шаңналының лауреады композитор Д. Хуреш-оол бижээн.

Бурунгу ие — Энесайның оглу Энесай-Мергениң (Енисейний) хостуг-чоргаар агымынга өжээргээн күштер — Халыын-Изиг биле Адааргалдың үүлгедиглерин чогаалда чугаалап турар. Амыдыралдың агымынга удур күштер кайы хой. Чаа үүлге — эрги хөөннер удур. Агымга — дурнугуушкун, а чаартылгага — таптаашкын удурланчак деп үүвүни режиссёр бо ажылы-биле сөглеп турар. Ол ышкаш бойдустуң чаяалгазынга удур туржуру — бойдусту шиидеривис ол деп идеяны дөрт эвес-даа болза, тоолчургу чогаал-биле өлдээрткениң эскерер боор силер. Ынчанганда, «Энесай-Мерген» — боданырынга чемиш бээр ажыл.

Шиниде Тыва АССР-ниң алдарлыг артистери Ч. Монгуш, Р. Серен-оол, Тываның комсомол шаңналының лауреады Д. Монгуш, артистер С. Ондар, О. Чөлбеней, Д. Намчыл, К. Сапык-оол, О. Монгуш, Л. Тюлюш, Ч. Донгак, Ч. Кара-Сал, А. Тюлюш, Д. Монгуш, А. Хомушку, Э. Докулак, Р. Ензак ойнап турарлар.

«Энесай-Мерген» деп шулүглел-легенда октябрь 13-14 хүннеринде болур.

Ажыттынып турар сезонда база бир чаа ажыл — Г. Фигейредонуң «Кул» деп трагикомедиязы болур. Ону тыва дылче А. Даржай очулдурган. Тургускан режиссёру Н. Лопсан, чурукчузу — В. Шульга, композитору В. Брусник. Шииниң кол маадыры — эрте-бурунгу грек басня бижикчизи, бодалчы Эзоп. Кижилериниң арыг-шынчы сеткилдии, мөзү-шынары, чаагай будужу — хосталга ол дээрзин кол маадырның басняларын дамчыштыр илерел, алыксакчиксек багай чаңчылдарны сойгалап турар. Чаартылганың амгы үеэзинде Эзоптуң баснялары улам дээштиг болуру чугаажок.

Каттырылчыг-даа болза, ханы бодал сиңиккен, бодандырыглыг бо шиниде РСФСР-ниң алдарлыг артизи Л. Солун-оол, Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи, Тываның комсомол шаңналының лауреады Д. Барынмаа, республиканың комсомол шаңналының лауреады Г. Мунзук, артистер Э. Монгуш, Н. Наксыл, М. Даржап, О. Дамба-Хуурак, З. Байыр-оол, Б. Ооржак олар ойнап турарлар. Ук шинии октябрь 27-28 хүннеринде көрүп болур силер.

Чаа шиилерден аңгыда, балет артистериниң концерти «Балет кежээзи» деп атбиле октябрьның 21-де болурун дыңнаттывыс.

Чаа сезонунуң шиилеринче чалап тур бис, эргим көрүкчүлер. Кандыг-кандыг шиилериниң кажан болурун чарлалдардан хайгаарап турунар. Баштайгы көрүкчүлер болурларны күзедивис.

Галина КОЛ. Театрның директорунуң оралакчызы.

Янзы-бүрү медээлер

СӨӨЛГҮ ПОЧТА-БИЛЕ

«Шынның» редакциязынга үшкү квартада 1450 хире чагаа келген. Ооң иштинде Кызыл хоорайдан 103, Барыын-Хемчиктен 96, өске хоорайлардан, областардан 23, ооң иштинде Моол Арат Республикадан үш чагаа келген.

Дүүн «Шынның» почтазы-биле 30 чагаа келген. Ооң иштинде Москвадан бир, Улан-Удэден бир, Кызыл хоорайдан чеди чагааны редакция алган.

ЮБИЛЕЙИНГЕ ТУРАСКААТКАН

Республика библиотеказының национал база чуртшинчилел чогаал килдизи янзы-бүрү солун делгелгелери бо-ла организастаар. Сураглыг чогаалчы Василий Янчевецкийни төрүттүнгенден бээр 115 чылынга тураскааткан делгелгени бо хүннерде организастаан. «Ян база Тыва» деп делгелгени чогаалчыга тураскааткан юбилейге киришкеннер сонуургал-биле көргеннер.

КҮШ-АЖЫЛЧЫ ДЕСАНТ

Найысылалдың школачылары «Дүжүт-90»-да идепкейлиг киржип турарлар. Школаларның үстүкү классчылары Садыг министерствозунуң баазазында ажылдап, Кызыл районнуң «Х Улуг хурал» совхозта картофель ажаалдазында бо хүннерде киржип турарлар.

Садыг министерствозунуң баазазында хүнүн-не 600 өөренген ийи үстүп алгаш, ажылдап турарлар. Школачыларның күш-ажылчы десантызы октябрь дургузунда уламчылаар.

ТЫВА ДЫЛ НЕДЕЛЯЗЫ

№ 9 школаның өөреникчилери бо хүннерде тыва дыл неделязын таварыштыр кизыбүрү солун ужуражыышкынларны эрттирип турар.

Чедиги классчылар хоочун чогаалчы Юрий Кюизеге-биле ужурашканнар. Чогаалчының солун чугаазын, чагыг сөстерин уруглар сонуургаан. Олар шулукчунуң шулуктерин номчаанар.

УЛАМ БЫЖЫГАР

Найысылал Кызылдың школалары аразында интернационалчы харылзааларны улам быжыктырарынче онза сагыш салып турар. Ооң тодаргай херечизи кылдыр мындыг фактыны маңаа айтып болур.

Кызылдың № 9 школазынга найыралга тураскааткан кежээни организастап эрттирер. Ол кежээге хоорайның № 14 школазының үстүкү классчыларын база чалаан. Ол школаның өөреникчилери база боттарының талазындан тыва ырларны дээш өске-даа номерлерни белеткеп алганнар.

Кежээге тос дугаар школаның өөреникчилери тывынгырларның, хөглугбейлериниң мөөрейин база эрттирер. Тыва улустуң чаңчылдарының дугайында чугааны кылыр. Солун концертти организастаар. Республиканың башкылар билиг бедидер институдунда музыка кабинединин ажылдакчызы Кертик-оол Күжүгетович Монгуш тыва хөгжүм херекселдериниң дугайында кыска беседаны кылыр.

Кежээден солун, ажыктыг үүлдерни кайы-даа школаның өөреникчилери билип алыры чугаажок. Бот-боттарын эки билчип-ле турар болза, найыралчы харылзаалар улам быжыгар. Найырал кежээзин Совет Тываның 46 чылынга тураскааткан.

Телевидение

ОКТЯБРЬ 11
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Мультфильмнер. 8.50 «Делегейни дескиндир». 9.50 «Эскимостар танцылап турда». 10.15 «Христофор Колумб». 4 сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 11.25 Уруглар шагы. 12.25 Коллаж. 12.30 — 13.10 «Ye». 15.45 Хөгжүм эртинези. А. Вивальди — «Чыл үелери». 16.35 Телефильм. 16.55 «Эртем медээчизи». 17.40 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 18.30 «Ye». 19.00 Аттың оскерлиишкини бе, азы ЧЭП бе? 19.30 Мультфильм. 19.50 «Христофор Колумб». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 21.00 «Ye». 21.30 Шыдыраага делегей чемпионадыңа. 21.45 «Телетаныкылга». Святослав Фёдоров. 23.15 — 23.40 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Литература. 8 класс. Н. В. Гоголь. «Ревизор». 9.05 Испан дыл. 1-ги чылы. 10.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Литература. 10 класс. А. Н. Островский. «Чаңныг». 12.05 «Кээргенчиг Маша» Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 13.10 Ритмниг гимнастика. 13.40 «Елеңче ээп келгени». Телефильм. 14.05 — 15.10 «Көк дүнелерде». Телефильм. 1-ги сериязы. 17.00 «Кээргенчиг Маша». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы.

КЫЗЫЛДАН

18.10 Барымдаалыг фильм. 18.20 «Бодалдар белдири». Культура болгаш экономика. 19.05 «Азия төвү». Информас-публицистиг программа. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Ф. Чесноков. «Уруглар литургиязы». 20.35 «Хоруглуг хоорай». Эртем-тайылбырлыг фильм. 16-18 сериялары. 21.45 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.15 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демделги. 23.15 ТВ — экскурсия. «Акварель портрет». 23.30 — 01.25 Бут бөмбүү. ССРЭ чемпионады. «Торпедо» — «Динамо» (Москва). Чапсарда (00.15). Кино курлавыры.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.10 Цирк артистериниң концерти. 18.30 «Ye». 19.00 Коллаж. 19.05 «Салгалче дамчаан ырлар». 19.30 «Камгалал бижин». «Бо хүрен-кызыл аржыыл...» 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Кино

ОКТЯБРЬ 11-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Радж-лакшми» (2 сериялыг, Индия) 9.00, 11.40, 14.20, 17.00, 19.40 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Буйство духов» 9.20, 11.30, 13.40, 15.50, 18.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Большие хлопоты из-за маленького мальчика» 9.00, 12.10, «Ни дня без приключений» 10.30, 13.40, «Так жить нельзя» (2 сериялыг) 15.20, 19.30, «Другая женщина» 17.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Миссисипи в огне» (2 сериялыг) 14.00, 16.30, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Хон Гильдон» 15.00, 17.00, «Под принуждением» 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕИ»: «Барышни из Вилько» 17.00, 19.20 шактарда.

ХӨЙ-НИИТИЧИ БОЛГАШ ПОЛИТИКТИГ ОРГАНИЗАЦИЯЛАРНЫҢ УДУРТУКЧУЛАРЫНГА

Октябрьның социалистиг Улуг революциязының байырлалын эрттирер талазы-биле оргкомитетти Кызыл хоорай Совединиң президиумунун шиитпирин ёзугаар тургускан. Байырлалды канчаар эрттирер талазы-биле саналдарын Совет ажыл кабинединиге эккээрин хөй-ниитиниң болгаш политиктиг организациялардан оргкомитет дилеп турар. Совет ажыл кабинединиң телефоннары 3-13-81, 3-43-49.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 Индекс 54241.

РЕДАКТОР В. Ф. ЧАДАМБА.

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузут — 3-34-98; 3-41-23; ◆ улетпур — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроулетпур — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдиза — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ удурукчулер — 2-27-41; ◆ солун келбейн бар-гаада — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер
Хемчээлге 2 парлалга амазы
Тиражы 28000 ака

Тыва АССР-ниң Ном удурер чер полиграфия болгаш ном садыының керектерини талазы-биле куруне комитединиң типографиязы. Кызыл Шетинкин болгаш Кравченко кудумчуу, бажын № 1.

Чагыг № 508.

Елей
Энесай